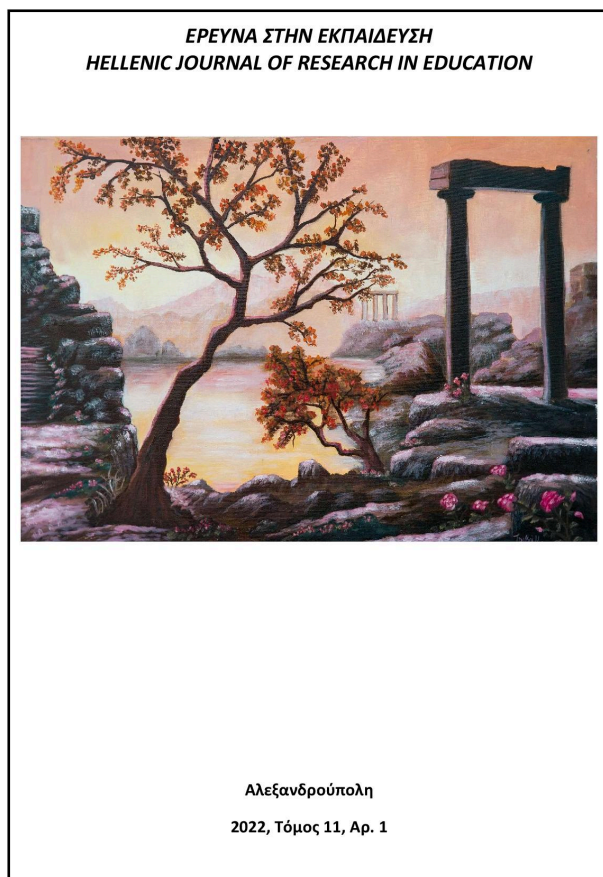

Έρευνα στην Εκπαίδευση

Τόμ. 11, Αρ. 1 (2022)

«Να εξασφαλίσωμεν καλούς Έλληνας δια το μέλλον...»: η διδασκαλία του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου

Δημήτριος Σουλακάκης

doi: [10.12681/hjre.30766](https://doi.org/10.12681/hjre.30766)

Copyright © 2022, Δημήτριος Σουλακάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σουλακάκης Δ. (2022). «Να εξασφαλίσωμεν καλούς Έλληνας δια το μέλλον...»: η διδασκαλία του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου . *Έρευνα στην Εκπαίδευση*, 11(1), 167–188.
<https://doi.org/10.12681/hjre.30766>

«Να εξασφαλίσωμεν καλούς Έλληνας δια το μέλλον...»: η διδασκαλία του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου

Δημήτριος Σουλακάκης
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι η μελέτη των αλλαγών που αφορούν στο μάθημα των αρχαίων ελληνικών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου 1936. Πιο συγκεκριμένα, επισημαίνονται οι συνέχειες και οι αλλαγές που καταγράφονται σε σχέση με την πολιτική των κυβερνήσεων του κόμματος των Φιλελευθέρων και του Λαϊκού Κόμματος την περίοδο 1930-1935, αλλά και η αξιοποίηση του κλασικού παρελθόντος από τον φασισμό και τον ναζισμό στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής τους πολιτικής. Η διδασκαλία του μαθήματος επιχειρείται να κατανοηθεί, επίσης, σε συνάρτηση με τις συνθήκες που επηρέασαν τη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στα χρόνια του Μεσοπολέμου από τους κύκλους των διανοουμένων της εποχής. Ειδικότερα, διερευνώνται και συζητούνται ο αριθμός των διδακτικών ωρών και η διδακτέα ύλη του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στο Γυμνάσιο και στα Αστικά Σχολεία με βάση κυρίως τα δημοσιευμένα Αναλυτικά και Ωρολόγια Προγράμματα και πρωτογενείς πηγές της εποχής προκειμένου να φωτιστεί μία πτυχή της σχέσης του καθεστώτος με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν που αποτελούσε μια σταθερά στη ρητορική του. Από την ανάλυση οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δεν απομακρύνεται από την προϋπάρχουσα κλασικιστική κυριαρχία στον τομέα της εκπαίδευσης, αξιοποιώντας το συγκεκριμένο μάθημα για τη διάχυση του ιδεολογήματος του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού. Τα ευρήματα της έρευνας για το Γυμνάσιο έδειξαν πως παρά τις συχνές αναθεωρήσεις των Αναλυτικών Προγραμμάτων το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών α) δεσπόζει ως προς τις ώρες διδασκαλίας σχεδόν σε όλες τις τάξεις, β) η διδασκαλία του εισάγεται νωρίτερα συγκριτικά με το παρελθόν, και γ) η διδακτέα ύλη αποτελείται από κείμενα που επιχειρούν να ενσταλάξουν στους μαθητές τον ηθικό φρονηματισμό, τη φιλοπατρία, τον ηρωισμό και την υποταγή στην εξουσία. Από την άλλη πλευρά, η εξέταση των Αναλυτικών Προγραμμάτων των Αστικών Σχολείων αναδεικνύει την προσπάθεια του καθεστώτος να περιστείλει τον κλασικιστικό προσανατολισμό στην επαγγελματική εκπαίδευση και να προσαρμόσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στις ανάγκες της οικονομίας της εποχής όσο πλησίαζε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Για τον σκοπό αυτόν μετά την ανάληψη του Υπουργείου Παιδείας από τον Ιωάννη Μεταξά στα τέλη του 1938 τα Αστικά Σχολεία αυτονομούνται από τη Μέση Εκπαίδευση, καταργείται το ηθικοδιδασκτικό «Αναγνωστικό» και τα Αρχαία Ελληνικά διδάσκονται από μετάφραση παράλληλα με νεοελληνικά κείμενα.

Abstract

The purpose of the current article is the study of the changes concerning the subject of Ancient Greek Language within the context of the educational policy of the 4th of August 1936 regime. What is also highlighted are the consistency as well as the changes recorded, compared to the policy followed by the government of the Liberal Party and the People's Party between 1930 and 1935 and the exploitation of the classical past by fascism and Nazism within the context of their educational policy. An attempt to delve deeper in the teaching of the subject is also made in conjunction with the circumstances which influenced the shape of the Greek identity during the interwar period by the intelligentsia of the time. In particular, what is examined and discussed are the number of teaching hours as well as the syllabus of the subject of the Ancient Greek language in Junior High School and Vocational Schools, based primarily on the published curricula, the timetables and the primary sources of the era with the aim to shed light an aspect of the relationship of the regime with the ancient Greek past which was a pillar of its rhetoric. The analysis leads to the conclusion that the 4th of August regime does not deviate from the pre-existing classicist dominance in the field of education, leveraging this subject to accommodate the diffusion of the ideation of the Third Hellenic Civilisation. The findings of the research concerning the syllabus in Junior High school revealed that despite the frequent reviews of the course outlines, the subject of the Ancient Greek

Language a) remains salient in terms of teaching hours in almost all grades, b) teaching the subject is introduced earlier compared to the past and c) the curriculum comprises texts aiming at instilling moralistic preaching, love of the homeland, heroism and submission to the authorities. On the other hand, the examination of the curricula of Vocational Schools underlines the attempt on the part of the regime to curb the classical orientation in the field of vocational training and adjust the course outline to the emergent necessities of the economy of the time, the Second World War looming on the horizon. For this reason, after Ioannis Metaxas was appointed Minister of Education in the end of 1938, the Vocational Schools are independent of Secondary Education, the moralistic didactic school reader (Anagnostiko) is abolished and the Ancient Greek language is taught through translated excerpts in parallel with modern Greek texts.

© 2022, Δημήτριος Σουλακάκης
Άδεια CC-BY-SA 4.0

Λέξεις-κλειδιά: δικτατορία 4^{ης} Αυγούστου, αρχαία ελληνική γλώσσα, κλασικές σπουδές, ελληνικός μεσοπόλεμος, εργαλειοποίηση της ελληνικής αρχαιότητας

Key words: regime of the 4th August, Ancient Greek language, classical studies, Greek interwar period, instrumentalization of the Greek antiquity

Εισαγωγή

Η περίοδος του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται αφενός από την κατάρρευση της ιδεολογίας της προόδου, την επίταση της αβεβαιότητας και του πεσιμισμού, ως απόρροια του Α΄ παγκοσμίου Πολέμου, και αφετέρου από την προσμονή ενός νέου ξεκινήματος, το οποίο διακήρυτταν τα ολοκληρωτικά συστήματα της εποχής. Η πρόσφατη βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί στο πεδίο των φασιστικών σπουδών (fascist studies) έχει αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται οι πολλαπλές εκφάνσεις της κρίσης με την ανάδυση νέων διανοητικών και πολιτικών κινήματων μετά το 1920, τα οποία έθεταν σε αμφισβήτηση τα επιτεύγματα του φιλελευθερισμού. Το κίνημα του μοντερνισμού, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, επιχειρούσε να απαντήσει στον «αποτυχημένο φιλελευθερισμό» και στις τεχνολογικές κατακτήσεις της νεωτερικότητας, προλειαίνοντας το έδαφος για τον ανορθολογισμό στην πολιτική μέσω της πρόκρισης προτάσεων οργανωμένης ρύθμισης, οι οποίες, προκειμένου να καλύψουν το ψυχικό κενό των ανθρώπων, επαγγέλλονταν την εθνική αναγέννηση¹. Σύμφωνα με τον Roger Griffin, ο οποίος έχει μελετήσει τα γενικά χαρακτηριστικά των αυταρχικών καθεστώτων του Μεσοπολέμου, οι κοινωνικοπολιτικές λύσεις που προτείνονται για έξοδο από την κρίση εδράζονται σε βαθιές ψυχοκοινωνικές διαδικασίες, συνδεδεμένες με τον μύθο και την αθανασία. Οι έννοιες αυτές διαποτίζονται από τις αρχές της ευγονικής και του φυλετισμού και ενεργοποιούν παράλληλα στη συνείδηση των ατόμων την ανάγκη ξεπεράσματος του παλιού, το οποίο εκπροσωπούσαν ο φιλελευθερισμός και ο διαφωτισμός. Πηγή έμπνευσης των αναγεννητικών αυτών σχεδίων, που στηρίζονταν στο «ένδοξο» παρελθόν αλλά προσέβλεπαν σε μια νέα εποχή, αποτελεί το έθνος². Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα, το αρχαίο παρελθόν, αναγεννημένο και αναδιαμορφωμένο, μπορούσε να προσφέρει επαρκή στήριξη στο οραματικό σχέδιο των ολοκληρωτικών καθεστώτων της εποχής περί εθνικής παλιγγενεσίας. Η τελευταία, στηριγμένη στο ένδοξο παρελθόν, καλείται να λειτουργήσει ως αντίδοτο έναντι των προβλημάτων που κόμισε η νεωτερικότητα.

Η χρήση του αρχαίου παρελθόντος από τα ολοκληρωτικά καθεστάτα του Μεσοπολέμου έχει συχνά τονιστεί στην πρόσφατη βιβλιογραφία από τη σκοπιά της ιστορίας και της πολιτικής επιστήμης. Σύμφωνα με τον Griffin, στην περίπτωση του ιταλικού φασισμού, η κατασκευή ενός ιερού περί *ρωμαϊκότητας* μύθου (*Romanità*) υπηρετεί πολλαπλούς στόχους: έχει ως βάση για την υλοποίηση των οραμάτων του το μέλλον, ενώ δικαιολογεί την εδαφική επέκταση της χώρας σύμφωνα με τα αρχαία σύνορα³. Στην περίπτωση του ναζισμού, η αποθέωση της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας απορρέει,

¹ Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Μετέωρος Μοντερνισμός: Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα, Ευρασία, 2012, σσ. 48-53.

² Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, New York, Palgrave Macmillan, 2007, σσ. 74-76.

³ Στο ίδιο, σ. 219 και εξής. Για τη χρήση του ρωμαϊκού παρελθόντος από τον φασισμό βλ. ενδεικτικά Aristotle Kallis, *The Third Rome, 1922-1943: The Making of the Fascist Capital*, UK, Palgrave Macmillan, 2014· Joshua Arthurs, *Excavating modernity: the Roman past in fascist Italy*, New York, Cornell University Press, 2012.

κατά τους Helen Roche και Johann Charoutot, από τη σύνδεσή της με το ιδεώδες του γερμανικού ρομαντισμού κατά τον 19^ο αιώνα, που προσέδωσε αίγλη στην υπό διαμόρφωση γερμανική εθνική ταυτότητα, ενώ στη συνέχεια υιοθετήθηκε από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, για να παράσχει ιστορική νομιμοποίηση στις δικές του ενέργειες⁴.

Η έμφαση στην κλασική αρχαιότητα από τον φασισμό και τον ναζισμό δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη και τη φιλοσοφία του εκπαιδευτικού τους συστήματος. Σύμφωνα με τον Stanley Payne, η εκπαίδευση υπό τον φασισμό χαρακτηριζόταν από την προσήλωση στον κλασικισμό και στις ανθρωπιστικές επιστήμες στο πλαίσιο των δυο μεγάλων φασιστικών εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων⁵. Η γνώση του ιταλικού πολιτισμού και της μακρόχρονης παράδοσης της ιταλικής φυλής ιεροποιούσε το ιταλικό έθνος στη συνείδηση των μαθητών, αποβλέποντας στην ανάδειξη των «αξιών» που θα προωθηθούν στις ανώτερες ιεραρχικές βαθμίδες⁶. Ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στην προβολή της λατινικής γλώσσας, η οποία αναδείχθηκε από το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα ως το πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του ιταλικού φασισμού με στόχο την ανάδειξη του γνήσιου αρχαίου ρωμαϊκού πνεύματος (*Romanità*)⁷. Ενδεικτικές της προσήλωσης και της αξιοποίησης της κλασικής αρχαιότητας αποτελούν οι επιλογές του εκπαιδευτικού προγράμματος και στο Γ' Ράιχ, το οποίο, σύμφωνα με τον Johann Charoutot, απέβλεπε στην πολιτικοποίηση των κλασικών σπουδών για τη διάπλαση ενός νέου πολιτικού υποκειμένου (*politischer Mensch*), που θα υπόκειται στο κράτος. Για την πραγμάτωση αυτού του τύπου ανθρώπου η αρχαιότητα αποτελεί καταλύτη. Κλασικοί φιλόλογοι της εποχής, όπως ο Werner Jaeger, προκρίνουν τη διάσωση των κλασικών σπουδών, διότι μέσω αυτών προωθείται ο φυλετισμός του κράτους και η γερμανική εθνική επανάσταση. Προτείνει, λοιπόν, προς ανάγνωση στα *Gymnasien* της Γερμανίας έναν κατάλογο από «ωφέλιμα» κείμενα Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, όπως ο Όμηρος, ο Πλάτωνας, ο Οράτιος κλπ., καθώς μέσω των κειμένων τους προασπίζονται το πνεύμα του ολιστικού ουμανισμού, διαφυλάσσοντας την κληρονομιά της «ινδογερμανικής φυλής»⁸.

Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, το αρχαίο παρελθόν καλείται να ενισχύσει την εθνική ταυτότητα. Η τραυματική εμπειρία της μικρασιατικής καταστροφής με την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας αναδεικνύει την ανεπάρκεια του παρόντος, το οποίο, συγκρινόμενο με το «ένδοξο» παρελθόν, αποδεικνύεται ευτελές⁹. Οι νέες συνθήκες τροφοδοτούν τη συζήτηση μεταξύ των διανοουμένων σχετικά με τον χαρακτήρα της ελληνικής ταυτότητας. Μερικοί από αυτούς ερμηνεύουν ιδεαλιστικά την ελληνικότητα μέσα από τη σύνδεσή της με την κλασική αρχαιότητα ως γέφυρα μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, επενδύοντάς την, ωστόσο, με τις προσωπικές ιδεολογικές τους θέσεις. Έτσι, στις μεσοπολεμικές συνθήκες κρίσης η ελληνικότητα, πολιτικά χρωματισμένη από τους ίδιους, ανανοηματοδοτείται και ανακαλεί το κλασικό παρελθόν, το οποίο μέσα από αποκλεισμούς (κομμουνισμός και κοινοβουλευτισμός) και ιδεολογικά προτάγματα (συμμόρφωση του πολίτη στην εξουσία, εθνικά ιδεώδη, ηθικοδιδασκισμός, εθνικός φρονηματισμός) καλείται να γίνει αρωγός για την επανασυγκρότηση της εθνικής ταυτότητας με βάση τα συμφέροντα της συντηρητικής αστικής τάξης¹⁰. Όπως σημειώνει ο Δημήτρης Τζιόβας, η πρόσληψη της ελληνικότητας στον Μεσοπόλεμο θα πρέπει να ιδωθεί ως μια εκδήλωση της σύγκρουσης συντηρητισμού και φιλελευθερισμού¹¹. Παράλληλα, η επικράτηση του ολοκληρωτισμού στο σύνολο σχεδόν της ευρωπαϊκής ηπείρου, που διακηρύττει την

⁴ Johann Charoutot, *Ο εθνικοσοσιαλισμός και η Αρχαιότητα*, μετάφραση Γιώργος Καράμπελας, Αθήνα, Πόλις, 2012 (α' έκδ. 2008), σ. 30· Helen Roche, «*In Sparta fühlte ich mich wie in einer deutschen Stadt*» (Goebbels): The Leaders of the Third Reich and the Spartan Nationalist Paradigm», Felicity Rash, Geraldine Horan, and Daniel Wildmann (eds.), *English and German Nationalist and Anti-Semitic Discourse, 1871–1945*, Oxford, Peter Lang, 2013, σ. 92.

⁵ Στάνλεϊ Τζ. Πέιν, *Η ιστορία του φασισμού*, μετάφραση Κώστας Γεώργιας, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σ. 661.

⁶ Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλιδίου, *Εκπαίδευση και πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1999, σσ. 109–110.

⁷ Helen Roche, «Mussolini's 'Third Rome', Hitler's Third Reich and the Allure of Antiquity: Classicizing Chronopolitics as a Remedy for Unstable National Identity?», *Fascism* 8(2) (2019) 137–138. DOI: <https://doi.org/10.1163/22116257-00802004>

⁸ Johann Charoutot, *ό.π.*, σσ. 152–157.

⁹ Στάθης Γουργουρής, *Έθνος - Όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, μετάφραση Αθανάσιος Κατσίκερος, Αθήνα, Κριτική, 2007, σ. 202.

¹⁰ Αικατερίνη Γ. Πάπαρη, *Ελληνικότητα και αστική διάνοηση στον Μεσοπόλεμο [1922–1940]*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2016, σσ. 18–20. Ανακτήθηκε την 01/07/2022 από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/37085>

¹¹ Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 2006, (α' έκδ. 1989), σ. 153.

έλευση του νέου και την εθνική παλιγγένεση¹², επηρεάζει και τους εγχώριους θιασώτες παραπλήσιων απόψεων, δίνοντας έμφαση στην απομάκρυνση από έξωθεν πολιτισμικές επιρροές, στην αποστασιοποίηση από τον κοινοβουλευτισμό και τον μαρξισμό και στη σύνδεση του έθνους με ένα απώτατο «καθαρό» παρελθόν¹³, το οποίο μπορεί να λυτρώσει από το «ανυπόφορο» παρόν.

Το ιδεαλιστικό περιεχόμενο της ελληνικότητας, το οποίο βασιζόταν στο αντιθετικό δίπολο «ιδεώδες αρχαιοελληνικό παρελθόν – νοσηρό παρόν», αποτέλεσε το ιδεολογικό υπόβαθρο και για το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Ο Ιωάννης Μεταξάς αντέταξε στην «αθλιότητα του υλισμού» την ανάγκη ιδεαλισμού¹⁴, αξιοποιώντας την κλασική αρχαιότητα με τρόπο που συνέβαλλε στην εμπέδωση των ιδεολογικών αιχμών του καθεστώτος του. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι το ιδεολόγημα του Γ' Ελληνικού Πολιτισμού, ιδεολογικό δημιούργημα του δικτάτορα. Βασιζόμενος σε μια παπαρηγοπούλεια ενοποιητική σύλληψη της ελληνικής ιστορίας, ο Γ' Ελληνικός Πολιτισμός συναιρούσε τα επίλεκτα μέρη της κλασικής αρχαιότητας και του Βυζαντίου, σε μια νέα σύνθεση, πολιτισμικά και αξιακά ανώτερη των δυο προγενέστερων. Ασαφής ως προς το χαρακτήρα του, καθώς αξιοποιήθηκε ως πρότυπο για την αναγκαία πολιτισμική, εθνική και πνευματική ανασυγκρότηση, ο μεταξικός Γ' Ελληνικός Πολιτισμός μπορούσε να βρει εφαρμογή μόνον εντός ενός ιδεαλιστικού σπαρτιατικού πολιτειακού πλαισίου, το οποίο, σύμφωνα με τον απολογητή του καθεστώτος και λογοτεχνικό κριτικό, Άριστο Καμπάνη, δεν απέχει πολύ από τη φιλοσοφία των μεσοπολεμικών ολοκληρωτικών κρατών¹⁵. Η στράτευση του στις ιδεολογικές γραμμές της 4^{ης} Αυγούστου αναδεικνύεται μέσα από την αντιδιαστολή του προς τους δυο βασικούς ιδεολογικούς της αντιπάλους: αφενός, προς τον εξωγενή μηχανικό πολιτισμό, -προκρίνοντας τον άρρηκτα συνδεδεμένο με τη γη πνευματικό πολιτισμό, αφού, σύμφωνα με τον υποστηρικτή των θέσεων του Spengler, Ευάγγελο Κυριάκη, «ο πολιτισμός φύεται επί του εδάφους και αποτελεί αναπόσπαστον μέρος του Έθνους»¹⁶- και αφετέρου, προς τον «λιμπεραλισμό», που ταυτίζεται με τον «ψυχρό» πολιτισμό της Γαλλικής Επανάστασης¹⁷. Εξάλλου, σύμφωνα με τον δικτάτορα, «δεν δύναται να υπάρξει μια φυλή, αν δεν δημιουργήσει πολιτισμόν ιδιόν της. Άλλως, το Έθνος δεν είναι παρά μόρια νεκρού σώματος τα οποία ημπορούν να χρησιμεύσουν ως λίπασμα δι' άλλας φυλάς»¹⁸.

Η ιδέα περί ενός παρελθόντος που βασίζεται στην αδιάσπαστη συνέχεια από την αρχαιότητα εγγράφεται σε μια αντίληψη που ξεκινά από τον 19^ο αιώνα και αποσκοπεί στην εδραίωση της πολιτισμικής και εθνικής ιδιαιτερότητας απέναντι στην έξωθεν αμφισβήτηση. Η αντίληψη αυτή, που, σύμφωνα με τον Σπύρο Μαρκέτο, μετουσιώθηκε βαθμιαία σε ένα πρωτοφασιστικό ελληνικό κίνημα, εκφράστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα από Έλληνες ιδεολόγους, όπως ο Περικλής Γιαννόπουλος και ο Ίων Δραγούμης¹⁹. Επηρεασμένος από το ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής και τον γερμανικό ρομαντισμό²⁰, ο Ι. Μεταξάς χρησιμοποιεί το παρελθόν, και μάλιστα το αρχαιοελληνικό, ως απόδειξη της αδιάπτωτης εθνικής συνέχειας²¹ και της ανωτερότητας του ελληνικού πολιτισμού, ο οποίος μετά την έκπτωση της Μεγάλης Ιδέας κρατά τα ηνία της πνευματικής ανωτερότητας έναντι των υπολοίπων εθνών²². Κυρίως όμως αξιοποιεί το κλασικό παρελθόν, προκειμένου να προβάλει εκείνες τις πτυχές του οι οποίες θα νομιμοποιήσουν την εξουσία και θα συμβάλουν στην υλοποίηση των οραματικών σχεδίων του καθεστώτος. Έτσι, σύμφωνα με τον δικτάτορα, ως καταλληλότερο πολιτειακό πρότυπο κρίνεται

¹² Roger Griffin, *The nature of Fascism*, London, Routledge, 1993 (α' έκδ. 1991), σσ. 32-36.

¹³ Αικατερίνη Γ. Πάπαρη, *ό.π.*, σ. 87.

¹⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 168.

¹⁵ Όπως γράφει χαρακτηριστικά «Υπάρχει κάτι το Σπαρτιατικόν εις την οργάνωσιν των κρατών που οικοδομήθησαν επάνω εις τα ερείπια του λιμπεραλιστικού κόσμου. Και κάτι το ασκητικόν», Άριστος Καμπάνης, «Οι διανοούμενοι και το "Νέον Κράτος"», *Το Νέον Κράτος* 8 (Απρίλιος 1938) 381.

¹⁶ Ευάγγελος Κυριάκης, «Αι περί πολιτισμού φιλοσοφικάί απόψεις του Ιωάννου Μεταξά», *Το Νέον Κράτος* 11 (Ιούλιος 1938) 825.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 825.

¹⁸ Ι. Μεταξά, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α', *ό.π.*, («Λόγος επί τη ορκωμοσία των φοιτητών», 20 Νοεμβρίου 1937), σ. 285.

¹⁹ Σπύρος Μαρκέτος, *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, τ. 1, 2006, σσ. 77-96.

²⁰ Ο Μεταξάς στις αρχές του 20ού αιώνα επισκέφθηκε την Ακαδημία Πολέμου του Βερολίνου για μετεκπαίδευση, χορηγούμενη από τον μέντορά του, βασιλιά Κωνσταντίνο. Παναγιώτης Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, μετάφραση Δήμητρα Αμαραντίδου, Αθήνα, Ευρασία, 2005, σσ. 83-100.

²¹ Χαρακτηριστική είναι η αντίληψη περί έθνους που εκφράζεται από τους ιδεολόγους του καθεστώτος, διαλαμβάνοντας όσους έζησαν, τους παροντικούς και όσους πρόκειται να υπάρξουν στο μέλλον. Βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, χ.τ., Παπαζήση, χ.χ., σ. 73.

²² Χ.σ., *Η ιστορία του εθνικού διχασμού: κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Θεσσαλονίκη, Κυρομανός, 2003 (α' έκδ. 1994), σ. 526.

αυτό της αρχαίας Σπάρτης²³, που περιστέλλει την ατομικότητα, εξάιροντας από την Αρχαία Αθήνα μόνο το καλλιτεχνικό της μεγαλείο²⁴.

Ωστόσο, όσα αναφέρονταν σε επίπεδο διακηρύξεων σχετικά με την ελληνική αρχαιότητα δεν είναι σαφές αν συνοδεύονταν από έμπρακτες ενέργειες. Ένας τομέας που απηχεί την καθεστωτική ιδεολογία και μπορεί να φωτίσει τον ενδεχόμενο αντίκτυπο που είχαν αντίστοιχες θέσεις είναι αυτός της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα το μάθημα των αρχαίων ελληνικών. Στόχος της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνει το μεταξικό καθεστώς την ελληνική αρχαιότητα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής του πολιτικής και πιο συγκεκριμένα μέσω του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση μέσα από τη μελέτη της σχετικής νομοθεσίας και των λόγων που αρθρώνονται στον δημόσιο χώρο. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση αναδεικνύει το κενό σχετικά με το θέμα αυτό, παρόλο που η μεταξική εκπαιδευτική πολιτική έχει αποτελέσει ερευνητικό ζητούμενο σε ένα διαφορετικό πλαίσιο. Η Ζαφειρούλα Καγκαλίδου στη μελέτη της με τίτλο *Εκπαίδευση και πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου* εξετάζει το γενικότερο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος και τις ιδεολογικές του επιδιώξεις στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που επιχειρήσε²⁵, ενώ η Ευαγγελία Καλεράντε μέσα από τη λεπτομερή μελέτη του αρχαιολογικού υλικού εστιάζει το ενδιαφέρον της στον ρόλο της τυπικής και της άτυπης εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας²⁶. Τέλος, ο Βαγγέλης Αγγελής εξετάζει τη μορφή και τη θεματική της πολυεπίπεδης προπαγάνδας που ασκείται στη νεολαία²⁷, ενώ η Ελένη Μαχαίρα ασχολείται με την έρευνα της δράσης της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ), διερευνώντας παράλληλα πτυχές της ιδεολογίας του καθεστώτος²⁸.

Στο παρόν άρθρο, εξετάζεται η εξέλιξη της διδασκαλίας του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών σε δύο τύπους σχολείων, στο Γυμνάσιο και τα Αστικά σχολεία. Πιο συγκεκριμένα μελετώνται τα Αναλυτικά Προγράμματα (ΑΠ) της Μέσης Εκπαίδευσης της περιόδου, προκειμένου να εντοπιστούν α) οι ώρες διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών, β) οι στόχοι και γ) η διδακτέα ύλη του συγκεκριμένου μαθήματος, με σκοπό την ανάδειξη των διδακτέων κειμένων. Παράλληλα, επιχειρείται να εντοπιστούν οι ενδεχόμενες συγκλίσεις ή/και διαφοροποιήσεις από τα δυο τελευταία δημοσιευθέντα ΑΠ (1931 και 1935), που εκπονήθηκαν από τις φιλελεύθερες ή πιο αυταρχικές κυβερνήσεις της περιόδου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, δίνεται έμφαση στη μελέτη των στόχων που τίθενται και για τα Αστικά Σχολεία, ιδρυτικός στόχος των οποίων είναι η επαγγελματική κατάρτιση των μαθητών. Το ερευνητικό ερώτημα που τίθεται αφορά στη θέση του συγκεκριμένου μαθήματος και στο περιεχόμενο των κειμένων σε έναν τύπο σχολείου στον οποίο φοιτούσαν μαθητές χωρίς βλέψεις για ανώτατες σπουδές. Πέραν των ΑΠ μελετήθηκαν πρωτογενείς πηγές της περιόδου, όπως οι Αναγκαστικοί Νόμοι (ΑΝ) του καθεστώτος, δημοσιεύσεις σε περιοδικά, εκδόσεις της 4^{ης} Αυγούστου, οι δημόσιοι λόγοι του Ιωάννη Μεταξά, καθώς και δευτερογενής βιβλιογραφία που αφορά τόσο τις φασιστικές σπουδές, όσο και το ίδιο το καθεστώς.

1. Το εκπαιδευτικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1930 ως ιδεολογική σκευή της μεταξικής εκπαιδευτικής πολιτικής: ο ρόλος του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών

Η στροφή στον συντηρητισμό και στην εσωστρέφεια που επικρατεί στην πνευματική ζωή της χώρας ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930 δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο τον τομέα της ελληνικής εκπαίδευσης, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο τον κλασικιστικό προσανατολισμό. Το μάθημα των αρχαίων ελληνικών, που ούτως ή άλλως διατηρούσε την πρωτοκαθεδρία στο ωρολόγιο

²³ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α', Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ., («Λόγος προς τον λαόν της Σπάρτης», 20 Μαΐου 1938), σσ. 381-382.

²⁴ Στο ίδιο, («Λόγος κατά την εκατονταετηρίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας», 24 Οκτωβρίου 1938), σ. 417.

²⁵ Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, ό.π.

²⁶ Ευαγγελία Καλεράντε, *Παιδεία στα χρόνια της δικτατορίας 1936-1940*, Αθήνα, Γρηγόρη, 2016.

²⁷ Βαγγέλης Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...»: «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006.

²⁸ Ελένη Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφίες*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1987.

πρόγραμμα της Μέσης Εκπαίδευσης ήδη από τον 19^ο αιώνα²⁹, συνεχίζει να είναι κυρίαρχο και στον 20^ο³⁰, δίνοντας έμφαση στη γλωσσική καλλιέργεια των μαθητών³¹. Με την έννοια αυτή, τα μηνύματα του αρχαίου ελληνικού κόσμου θεωρούνται το απαραίτητο γνωστικό υπόστρωμα για την απόκτηση όχι μόνο γλωσσικής, αλλά και ανθρωπιστικής συνείδησης.

Σταθμό στην ιστορία του μαθήματος αποτελεί η βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, καρπός της οποίας είναι το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα του 1931. Βασισμένη στα φιλελεύθερα νομοσχέδια του Υπουργού Παιδείας, Ιωάννη Τσιριμώκου, το 1913, τα οποία τελικά δεν ψηφίστηκαν, είχε ως κεντρική φιλοσοφία τη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών από μετάφραση για πρώτη φορά στο Γυμνάσιο³². Η αλλαγή αυτή ερμηνεύεται στο πλαίσιο της προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στις οικονομικές ανάγκες της χώρας και του περιορισμού του μεγάλου αριθμού αποφοίτων των κλασικών γυμνασίων³³. Τα δυο βενιζελικά πραξικοπήματα (1933 και 1935) που εκδηλώθηκαν ως αντίδραση στην ανάληψη της εξουσίας από το Λαϊκό Κόμμα πολώνουν ακόμη περισσότερο τον ενδοαστικό διχασμό και αναμφίβολα επηρεάζουν και την πολιτική στην εκπαίδευση, επισπεύδοντας τη συντηρητική εκπαιδευτική στροφή³⁴. Ωστόσο, η ανάληψη της εξουσίας από το Λαϊκό Κόμμα το 1933 παρά τις εθνοκεντρικές του θέσεις δεν σηματοδοτεί εμφανή αλλαγή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, καθώς το βενιζελικό ΑΠ διατηρείται ως το 1935, όταν στην εξουσία αναρριχάται πραξικοπηματικά ο Γεώργιος Κονδύλης³⁵. Το νέο ΑΠ που δημοσιεύεται από την φασίζουσα κυβέρνηση του τελευταίου τον Νοέμβριο του 1935³⁶, έχει έντονα συντηρητικό, κλασικιστικό και αντικομμουνιστικό χαρακτήρα³⁷. Ως προς το μάθημα των αρχαίων ελληνικών σημαδεύεται από την επάνοδο στη διδασκαλία των κειμένων από το πρωτότυπο ως μορφή μιας ανόθευτης επαφής με το παρελθόν.

Στο πλαίσιο αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα της 4^{ης} Αυγούστου αποτελεί τον κληρονόμο της συντηρητικής στροφής της εκπαίδευσης από το 1935 και έπειτα. Με κεντρικό στόχο την αναγέννηση της ελληνικής νεολαίας μέσα από την αναβάπτισή της στα εθνικά ιδεώδη που απορρέουν από την κληρονομιά του παρελθόντος, ιδεώδη που αντιπαρατίθενται στον διαλυτικό υλισμό, αλλά και μέσα από τη σωματική και πνευματική της ενίσχυση με βάση το πρότυπο του *καλοῦ κάγαθοῦ* πολίτη της αρχαιότητας, το καθεστώς δια της εκπαίδευσης επιχειρεί τη διάχυση της ιδεολογίας του στους μαθητές. Οι τελευταίοι δεν έπρεπε να είναι μέτοχοι μιας αποστειρωμένης γνώσης, αλλά ικανοί να ανταποκρίνονται στις σύγχρονες συνθήκες ζωής, που μεθερμηνεύονται ως «διαρκής αγώνας» μέσω μιας μετριοπαθούς εκγύμνασης, ξεπερνώντας ακόμη και τους αρχαίους προγόνους τους, που αγωνίζονταν μόνο μία φορά κάθε τέσσερα χρόνια, όπως γράφει ο καθηγητής της Γυμναστικής Ακαδημίας, Κλεάνθης Παλαιολόγος³⁸. Αρωγοί στην επίτευξη του ιδεώδους της «εθνικής αγωγής» στάθηκαν η ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (ΟΕΣΒ) το 1937, μέσω του οποίου ελεγχόταν το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης³⁹ και προωθούνταν το ένα και μοναδικό εγχειρίδιο⁴⁰, το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο (ΑΕΣ), που, παρά τη βενιζελογενή του σύνθεση⁴¹, δεν πρόβαλε ουσιαστική αντίσταση στην εφαρμοζόμενη πολιτική, όπως θα αναδειχθεί παρακάτω, και κυρίως η σχετική νομοθεσία, η οποία αναδείκνυε την εκπαιδευτική φιλοσοφία του καθεστώτος.

²⁹ Βλ. Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τρίτος τόμος, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989.

³⁰ Νικ. Δ. Βαρμάζης, *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης: από την Αναγέννηση ως την καθιέρωση της Δημοτικής*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη, 1992, σ. 124.

³¹ Στο ίδιο, σσ. 226-230.

³² Νικ. Δ. Βαρμάζης, *ό.π.*, σσ. 186-187.

³³ Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Κέδρος, 1992 (7^η έκδοση), σ. 59.

³⁴ Χαράλαμπος Νούτσος, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 251.

³⁵ Παρόλο που η κυβέρνηση Τσαλδάρη προετοίμαζε ήδη από το 1933 την τροποποίηση των ΑΠ.

³⁶ Κατά τον Χαράλαμπο Νούτσο, ξεκίνησε να προετοιμάζεται μετά την ήττα του Βενιζέλου το 1932, όταν πλέον είχε παγωθεί η ενδοαστική αντίθεση που είχε αντικείμενο τη μεταρρύθμιση του 1929 και κυρίως την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας από την κυβέρνηση Βενιζέλου και στις 6 τάξεις του δημοτικού σχολείου. Η αντίθεση αυτή επιτάχθηκε από τα δυο βενιζελικά πραξικοπήματα των ετών 1933 και 1935. Τα γεγονότα αυτά ενδυνάμωσαν ακόμη περισσότερο τη συντηρητική πτέρυγα, καρπός της οποίας ήταν το Α.Π. του 1935. Βλ. στο ίδιο, σ. 247-253.

³⁷ Χαρακτηρίζει τις προγενέστερες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ως «κομμουνιστικές», ενώ εισάγει την υποχρεωτική διδασκαλία των λατινικών στις τέσσερις τελευταίες γυμνασιακές τάξεις, βλ. στο ίδιο, σσ. 254-256.

³⁸ Κλ. Παλαιολόγος, «Ελληνικήν νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην», *Το Νέον Κράτος* 2 (Οκτώβριος 1937) 129.

³⁹ Λίνα Βεντούρα, «Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων: Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937)», *Μνήμων*, τ. 14, Αθήνα 1992, σ. 113. DOI: <https://doi.org/10.12681/mnimon.170>

⁴⁰ *Τέσσερα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά*, τ. Γ', Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, αριθ. 35, σ. 194.

⁴¹ Βλ. Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, *ό.π.*, σ. 88.

1.1. Τα ΑΠ της μεταξικής δικτατορίας για τη Μέση Εκπαίδευση

Αναλυτικά και Ωρολόγια Προγράμματα για τη Μέση Εκπαίδευση δημοσιεύθηκαν τρεις φορές κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, το 1937, και δύο το 1939. Με τον ΑΝ 770/1937 θεσπίζονται τα οκτατάξια Γυμνάσια, αντικαθιστώντας τα μέχρι πρότινος εξατάξια, με στόχο τη διαφοροποίηση του μεταξικού εκπαιδευτικού συστήματος από το αντίστοιχο της βενιζελικής διακυβέρνησης, που προέβλεπε εξατάξιο δημοτικό και εξατάξιο Γυμνάσιο⁴². Τα έτη φοίτησης στο δημοτικό σχολείο περιορίζονται σε τέσσερα και αυξάνονται αυτά του Γυμνασίου, ενώ το ωρολόγιο πρόγραμμα που δημοσιεύεται αφορά μόνο τις δυο πρώτες γυμνασιακές τάξεις⁴³. Με τον ίδιο ΑΝ ιδρύονται τα «τετρατάξια ή πεντατάξια Αστικά Σχολεία», που αποβλέπουν στην προπαρασκευή των μαθητών για την ενασχόληση με τον γεωκτηνοτροφικό και βιοτεχνικό κλάδο⁴⁴. Τόσο στα οκτατάξια Γυμνάσια, όσο και στα Αστικά Σχολεία μπορούσαν να εισαχθούν κατόπιν εισιτηρίων εξετάσεων απόφοιτοι της Δ' δημοτικού. Στόχος της μεταρρύθμισης αυτής ήταν κυρίως η αναβάθμιση της επαγγελματικής εκπαίδευσης, που εντάσσεται στη Μέση Εκπαίδευση, καθώς ένας μαθητής πολύ νωρίς (από την ηλικία των 11 ετών) μπορούσε να ενταχθεί σε αυτήν κατόπιν εξετάσεων. Και αυτό διότι μεγάλος αριθμός μαθητών -ιδιαιτέρα στην επαρχία- συνήθιζε να εγκαταλείπει την εκπαίδευση, έχοντας ολοκληρώσει έναν βασικό κύκλο σε μικρότερη ηλικία.

Λίγους μήνες μετά την ανάληψη του Υπουργείου Παιδείας από τον Ιωάννη Μεταξά στις αρχές του 1939, επέρχεται μια μερική τροποποίηση του παραπάνω ΑΠ -και πάλι για τις δυο πρώτες τάξεις του Γυμνασίου⁴⁵. Ωστόσο, Αναλυτικό και Ωρολόγιο πρόγραμμα που περιλαμβάνει όλες τις γυμνασιακές τάξεις δημοσιεύεται τον Νοέμβριο του 1939⁴⁶. Έτσι, με βάση τον ΑΝ 1849/1939 τη θέση των παλαιών οκταταξίων Γυμνασίων καταλαμβάνουν τα εξατάξια, στα οποία προστίθεται διετές Λύκειο ως προπαρασκευαστικό στάδιο για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο⁴⁷. Στα Γυμνάσια «νέου τύπου» μπορούσαν να εισέλθουν και πάλι κατόπιν εισιτηρίων εξετάσεων όσοι είχαν ολοκληρώσει τη Δ' τάξη του δημοτικού. Παράλληλα, με τον ΑΝ 1800/1939 τα «τετρατάξια ή πεντατάξια Αστικά Σχολεία» καταργούνται και στη θέση τους ιδρύονται τα «τριτάξια Αστικά Σχολεία», στα οποία εισάγονται απόφοιτοι της ΣΤ' δημοτικού ύστερα από εξετάσεις⁴⁸. Σύμφωνα με τη νέα νομοθετική ρύθμιση, τα Αστικά Σχολεία δεν υπάγονται στη Μέση Εκπαίδευση, αλλά συγκροτούν μια αυτόνομη μονάδα. Επομένως, θα μπορούσαν τα παιδιά των χαμηλών στρωμάτων είτε να σταματούν τη φοίτηση στην ηλικία των 12 ετών και να μη συνεχίζουν στο Γυμνάσιο είτε να συνεχίζουν στο Αστικό Σχολείο, που τους πρόσφερε επαγγελματική εξειδίκευση.

1.2. Οι ώρες διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών στο Γυμνάσιο

Προκειμένου να διαφανεί ο ενδεχόμενος αρχαιογνωστικός προσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος της 4^{ης} Αυγούστου, κρίθηκε σκόπιμη η συγκριτική παράθεση των διδακτικών ωρών των μαθημάτων των αρχαίων και των νέων ελληνικών βάσει των τριών δημοσιευθέντων ΑΠ κατά τη διάρκεια της μεταξικής περιόδου ([Πίνακας 1](#)). Ειδικότερα, με το ΑΠ του 1937 το μάθημα των αρχαίων ελληνικών προβλέπεται να διδαχθεί στην Α' Γυμνασίου, που αντιστοιχούσε στην παλαιά Ε' δημοτικού. Με την καινοτομία αυτή ενισχύεται η αρχαιογνωσία, καθώς μαθητές μικρότερης ηλικίας έρχονται σε επαφή με την αρχαιοελληνική γραμματεία. Η διδασκαλία των αρχαίων ξεκινά μάλιστα στο β' εξάμηνο σπουδών, δηλαδή από τον Φεβρουάριο έως τον Ιούνιο, για 7 ώρες την εβδομάδα, ενώ από την έναρξη του σχολικού έτους και έως τον Ιανουάριο, οι μαθητές διδάσκονται το μάθημα των νέων ελληνικών για 10 ώρες την εβδομάδα. Στη Β' τάξη του Γυμνασίου (παλαιά ΣΤ' δημοτικού) η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών καθορίζεται στις οκτώ ώρες την εβδομάδα, ενώ των νέων ελληνικών στις τρεις.

⁴² Ευαγγελία Καλεράντε, *ό.π.*, σ. 172.

⁴³ Β.Δ. 18 Οκτωβρίου 1937 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος της πρώτης τάξεως Γυμνασίων», ΦΕΚ 423/22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α.

⁴⁴ Α.Ν. 770/1937, 7 Ιουλίου 1937 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως», ΦΕΚ 263/13 Ιουλίου 1937, τ. Α'.

⁴⁵ Β.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος της Α' τάξεως των Προγυμνασίων και οκταταξίων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α'.

⁴⁶ Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδακτέων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξαταξίων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α'.

⁴⁷ Α.Ν. 1849/1939, 26 Ιουνίου 1939 «Περί των σχολείων Μέσης Εκπαιδευσεως», ΦΕΚ 300/25 Ιουλίου 1939, τ. Α'.

⁴⁸ Α.Ν. 1800/1939, 14 Ιουνίου 1939 «Περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων», ΦΕΚ 244/17 Ιουνίου 1939, τ. Α'.

Με την τροποποίηση του παραπάνω ΑΠ στις αρχές του 1939, ωστόσο, το μάθημα καταργείται από την Α΄ Γυμνασίου προς ενίσχυση του μαθήματος των νέων ελληνικών, το οποίο διδάσκεται 10 ώρες την εβδομάδα, ενώ στη Β΄ Γυμνασίου η εικόνα σε σχέση με το Πρόγραμμα του 1937 δεν παρουσιάζει κάποια μεταβολή. Η οριστική κατάργηση του μαθήματος των αρχαίων από την Α΄ τάξη του Γυμνασίου επέρχεται με τη θέσπιση των εξαταξίων Γυμνασίων (ΑΝ 1849/1939). Το μάθημα των νέων ελληνικών, διδασκόμενο για 8 ώρες την εβδομάδα, καθίσταται κυρίαρχο για τη συγκεκριμένη τάξη. Στις υπόλοιπες τάξεις (Β΄ έως και ΣΤ΄) η αρχαία ελληνική πλεονεκτεί, καταλαμβάνοντας σχεδόν τις διπλάσιες ώρες σε σχέση με τα νέα ελληνικά, που υποβιβάζονται αισθητά, καθώς ο αριθμός των ωρών τους εξισώνεται ή/και ενίοτε υστερεί σε σχέση με άλλα μαθήματα, όπως αυτό της «Φυσικής και Χημείας»⁴⁹.

Πίνακας 1. Ωρολόγιο Πρόγραμμα Αρχαίων και Νέων Ελληνικών, σύμφωνα με τα δημοσιευθέντα Αναλυτικά και Ωρολόγια Προγράμματα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου

Τάξη	Ηλικίες	ΑΝ 770/1937 ⁵⁰ (ώρες διδασκαλίας)		Τροποποίηση 1939 ⁵¹ (ώρες διδασκαλίας)		ΑΝ 1849/1939 ⁵² (ώρες διδασκαλίας)	
		Αρχαία Ελληνικά	Νέα Ελληνικά	Αρχαία Ελληνικά	Νέα Ελληνικά	Αρχαία Ελληνικά	Νέα Ελληνικά
Α΄	11	0-7	10-3	-	10	-	8
Β΄	12	8	3	8	3	8	3
Γ΄	13	-	-	-	-	8	3
Δ΄	14	-	-	-	-	8	3
Ε΄	15	-	-	-	-	9	3
ΣΤ΄	16	-	-	-	-	9	3

1.3. Η ύλη του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών στο Γυμνάσιο

Το αναλυτικό πρόγραμμα με βάση τον ΑΝ 770/1937 αναφερόταν και στην ύλη των αρχαίων για τις δυο πρώτες τάξεις των οκταταξίων Γυμνασίων. Ειδικότερα, στην Α΄ τάξη (παλαιά Ε΄ Δημοτικού), προβλέπεται: «Ανάγνωση και ερμηνεία των εν τη αρχαία Ελληνική περικοπών του εγκεκριμένου Αναγνωστικού αυτής»⁵³, ενώ δίνεται βαρύτητα στην αντιπαραβολή γραμματικών και συντακτικών φαινομένων της αρχαίας ελληνικής με αντίστοιχα της απλής καθαρεύουσας και της δημοτικής⁵⁴. Ανάλογη πρόβλεψη υπάρχει και στο Αναλυτικό Πρόγραμμα για τη Β΄ τάξη των οκταταξίων Γυμνασίων (παλαιά ΣΤ΄ Δημοτικού), που δημοσιεύεται τον Μάρτιο του 1938 και απαιτεί από τους μαθητές τον παραλληλισμό γραμματικών και πλείστων συντακτικών φαινομένων της αρχαίας ελληνικής⁵⁵ με την απλή καθαρεύουσα και τη δημοτική. Επιπρόσθετα, για τη συγκεκριμένη τάξη προβλέπεται η διδασκαλία «αξιολόγων Αισωπειών μύθων, περικοπών εκ της βιβλιοθήκης του Απολλοδώρου, και εκ της Ποικίλης Ιστορίας του Αιλιανού και τινων εκ των Νεκρικών Διαλόγων του Λουκιανού μετά καταλλήλου λογικής και πραγματικής επεξεργασίας αυτών»⁵⁶. Όλα τα παραπάνω θα εμποδώνονταν από τους μαθητές με εργασίες στο σχολείο και στο σπίτι, ενώ θα έπρεπε να λάβουν και στοιχειώδεις γραμματολογικές γνώσεις αναφορικά με τους μελετώμενους συγγραφείς.

⁴⁹ Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκόντων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξαταξίων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, σ. 3091.

⁵⁰ Β.Δ. 18 Οκτωβρίου 1937 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος της πρώτης τάξεως Γυμνασίων», ΦΕΚ 423/22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α., σ. 2775· Β.Δ. 14 Μαρτίου 1938 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της δευτέρας τάξεως Γυμνασίων», ΦΕΚ 104/18 Μαρτίου 1938, τ. Α΄, σ. 659.

⁵¹ Β.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος της Α΄ τάξεως των Προγυμνασίων και οκταταξίων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α΄, σ. 382· Β.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου προγράμματος της Β΄ τάξεως των Προγυμνασίων και οκταταξίων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α΄, σ. 384.

⁵² Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκόντων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξαταξίων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σ.3091.

⁵³ Β.Δ. 18 Οκτωβρίου 1937 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος της πρώτης τάξεως Γυμνασίων», ΦΕΚ 423/22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α΄, σ. 2774.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 2774.

⁵⁵ «Της οργανικής Δοτικής, της Δοτικής του Αιτίου, της Αιτιατικής της αναφοράς, της συμφωνίας του κατηγορουμένου και του ρήματος προς δύο ή περισσότερα υποκείμενα και του διορισμού του ουσιαστικού και του επιθέτου, της χρήσεως των μετοχών και της αναλύσεως αυτών, του ποιητικού αιτίου και της τροπής της ενεργητικής συντάξεως εις παθητικήν», Β.Δ. 14 Μαρτίου 1938 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της δευτέρας τάξεως Γυμνασίων», ΦΕΚ 104/18 Μαρτίου 1938, τ. Α΄, σ. 658.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 658.

Στις αρχές του 1939 ο Ιωάννης Μεταξάς ως Υπουργός Παιδείας τροποποιεί τα ΑΠ για τις δυο πρώτες τάξεις των οκτατάξιων Γυμνασίων. Το μάθημα των αρχαίων ελληνικών καταργείται από την Α΄ Γυμνασίου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ενώ στη Β΄ παρατηρούνται μικρές αποκλίσεις ως προς το ΑΠ του 1938, η κυριότερη από τις οποίες αφορά τη συγκεκριμενοποίηση του χρονικού πλαισίου διδασκαλίας τόσο του Αναγνωστικού όσο και των αποσπασμάτων από έργα συγγραφέων. Ειδικότερα, προβλέπεται η διδασκαλία του Αναγνωστικού ως τον Ιανουάριο και έκτοτε μέχρι την ολοκλήρωση της σχολικής χρονιάς επαναλαμβάνεται η ύλη των αρχαίων ελληνικών του 1938 για την ίδια τάξη. Ελαφρά διαφοροποίηση σε σχέση με το ΑΠ του 1938 παρατηρείται και ως προς τη διδακτέα ύλη της γραμματικής, ενώ αμετάβλητα μένουν όσα προβλέπονται για την αντιπαραβολή γραμματικών φαινομένων του αττικού λόγου με αντίστοιχα της απλής καθαρεύουσας και της δημοτικής γλώσσας. Έμφαση, τέλος, δίνεται σε γραμματικοσυντακτικά φαινόμενα, το περιεχόμενο των οποίων αποτελεί και αντικείμενο των μαθητικών εργασιών⁵⁷.

Οι τροποποιήσεις των ΑΠ που έγιναν μετά την ανάληψη του υπουργείου Παιδείας από τον Μεταξά τον Φεβρουάριο του 1939 δεν ίσχυσαν παρά ελάχιστους μήνες. Με βάση τον ΑΝ 1849/1939 τον Νοέμβριο του 1939 δημοσιεύεται το ΑΠ για όλες τις τάξεις του νεοπαγούς εξατάξιου Γυμνασίου. Όσον αφορά στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, η διδασκαλία του δεν προβλέπεται για την Α΄ τάξη του Γυμνασίου, ενώ στη Β΄ εκτός από το Αναγνωστικό, που διατηρείται και κατά την επόμενη τάξη, προβλέπονται περικοπές από τη «Βιβλιοθήκη» του Απολλοδώρου, τις «Ποικίλες Ιστορίες» του Αιλιανού και Αισώπειοι μύθοι. Στη Γ΄ και Δ΄ Γυμνασίου συμπεριλαμβάνονται κυρίως κείμενα ιστοριογραφικά και μυθολογικά. Πιο συγκεκριμένα, στη Γ΄ τάξη κάποιος από τους «Νεκρικούς Διαλόγους» του Λουκιανού και τα «ομαλώτερα και ευκολώτερα μέρη της Κύρου Αναβάσεως», συμπληρωμένα με «γλαφυρές περιλήψεις», και στη Δ΄ περικοπές των «Ελληνικών» του Ξενοφώντα, εκλογές από την «Ιστορία» του Ηροδότου και ανά δεκαπενθήμερο για δυο ώρες μεταφρασμένα αποσπάσματα από την «Οδύσεια». Η ιστοριογραφία συνεχίζεται και στην Ε΄ τάξη με τη διδασκαλία από τον Μάρτιο και εξής περικοπών από τα ιστορικά μέρη του Θουκυδίδη, ενώ από την αρχή του σχολικού έτους προβλέπεται η διδασκαλία δικανικών λόγων του Λυσία και του Δημοσθένη, καθώς και αποσπάσματα από την «Οδύσεια» από το πρωτότυπο. Τέλος, στη ΣΤ΄ τάξη περιλαμβάνονται φιλοσοφικά κείμενα, όπως ο πλατωνικός «Κρίτων» και μέρη της σωκρατικής «Απολογίας», και ένα αρχαίο δράμα του Ευριπίδη (είτε ολόκληρο είτε κάποια μέρη του και το υπόλοιπο σε μετάφραση). Τα παραπάνω συνοδεύονται με παράλληλη διδασκαλία εκλογών από την «Ιλιάδα» από την αρχή της σχολικής χρονιάς⁵⁸.

1.4. Παλινωδίες, αντιφάσεις και εμμονές της εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος

Το μεταξικό καθεστώς, κληρονόμος της συντηρητικής στροφής της εκπαίδευσης μετά το 1935, επιχειρεί μέσω αυτής να προβάλλει αξίες και οράματα ευνοϊκά για την παγίωση της εξουσίας του. Η «εθνική αγωγή»⁵⁹, που αποτελεί τον κεντρικό σκοπό της μεταξικής εκπαίδευσης, καθίσταται το όπλο για την «ιδεολογική διαφώτιση» των νέων κατά του ανερχόμενου κομμουνισμού, που, όπως διατείνεται το καθεστώς, είχε επηρεάσει καθοριστικά την εκπαιδευτική φιλοσοφία⁶⁰. Έτσι, η εκπαίδευση με τη νέα μορφή της αποβλέπει στην έξαψη του εθνικού φρονήματος των νέων.

Στο πλαίσιο αυτό σημαντική θέση κατέχει το μάθημα των αρχαίων ελληνικών που καλείται να υποστηρίξει τους παραπάνω στόχους. Η εισαγωγή του προς διδασκαλία σε μαθητές αποφοίτους της Δ΄ δημοτικού, ηλικίας 11 και 12 ετών, που πρόκειται να φοιτήσουν στην Α΄ και Β΄ τάξη του Γυμνασίου

⁵⁷ Β.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου προγράμματος της Β΄ τάξεως των Προγυμνασίων και οκτατάξιων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α΄, σ. 383.

⁵⁸ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με το Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα, βλ. Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκτέων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξατάξιων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σσ. 3081-3083.

⁵⁹ Κεντρικός σκοπός της εκπαίδευσης είναι «να διαμορφώσει τα παιδιά εις Ελληνόπαιδας με ηθικόν χαρακτήρα, να τα κάμη δηλ. τελείους Έλληνας και τελείους ανθρώπους, ικανά να κατανοήσουν και να προαγάγουν τον εθνικόν πολιτισμόν και δι' αυτού τον ανθρώπινον», Κων. Ι. Βουρβέρης, «Το πνεύμα της συγχρόνου Ελληνικής Αγωγής», *Το Νέον Κράτος* 15 (Νοέμβριος 1938) 1239.

⁶⁰ Όπως αναφέρει προπαγανδιστικό φυλλάδιο της 4^{ης} Αυγούστου για την εκπαίδευση στο «Νέο Κράτος», ο κομμουνισμός είχε κατορθώσει «η μάθησις να περιορισθή εις την απόκτησιν ολίγων γνώσεων και πολλών ανατρεπτικών θεωριών αι οποιαί οδηγούν την νεολαίαν να επιζητή την ικανοποίησιν των υλικών αναγκών της ουχί δια της κοπιώδους εργασίας, αλλά δια της κοινωνικής επαναστάσεως», *Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου: Αι νέαι κατευθύνσεις, χ.τ.ε.*, εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου (αριθ. 6), 1937, σ. 6.

αντίστοιχα, συνιστά καινοτομία σε σύγκριση με τα ΑΠ του 1931 και του 1935, η εκπαιδευτική πολιτική των οποίων πρόβλεπε τη φοίτηση σε εξατάξιο δημοτικό σχολείο πριν το εξατάξιο Γυμνάσιο. Παρά το γεγονός ότι η σύγκριση της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας των ΑΠ του 1931 και 1935 με τα αντίστοιχα του μεταξικού καθεστώτος δεν μπορεί να γίνει επί «ίσοις όροις», εφόσον αφορούν διαφορετικές ηλικιακές ομάδες μαθητών, ωστόσο η διαφοροποίηση της μεταξικής εκπαιδευτικής πολιτικής με την επιλογή της εισαγωγής της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών από την Α΄ Γυμνασίου, που αντιστοιχεί στην παλαιά Ε΄ δημοτικού, συνιστά την αιτία της συνεξέτασής τους.

Σε μια πρώτη γενική θεώρηση, το μεταξικό ωρολόγιο πρόγραμμα στο Γυμνάσιο φαίνεται να διέπεται από την κλασικιστική κυριαρχία παρά την κατάργηση του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στην Α΄ τάξη, έτσι όπως αυτό επιχειρήθηκε βάσει του ΑΝ 770/1937 έως και την τελική του κατάργηση στις αρχές του 1939 (Πίνακας 1). Στην ίδια γραμμή κινείται και το τελευταίο ΑΠ (ΑΝ 1849/1939), που περιλαμβάνει όλες τις γυμνασιακές τάξεις και, σύμφωνα με τον Χαράλαμπο Νούτσο, δεν μπόρεσε να απομακρυνθεί από τη συντηρητική φιλοσοφία του αντίστοιχου προγράμματος του 1935⁶¹. Παρά τη μείωση των διδακτικών ωρών των αρχαίων ελληνικών σε σχέση με τα δυο προγενέστερα ΑΠ (Πίνακας 2), η οποία οφείλεται αποκλειστικά στην κατάργηση του μαθήματος στην Α΄ Γυμνασίου, η ενίσχυση των ωρών των αρχαίων από τη Β΄ Γυμνασίου και εξής (Πίνακας 1) υπογραμμίζει τον κλασικιστικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης της μεταξικής δικτατορίας. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται από την επαναφορά της διδασκαλίας των περισσότερων κειμένων από το πρωτότυπο σε αντίθεση με τη μεταρρύθμιση του 1929, όπου η διδασκαλία από το πρωτότυπο συμπληρωνόταν από μεταφράσεις.

Πίνακας 2. Ώρες Αρχαίων και Νέων Ελληνικών την εβδομάδα βάσει των Αναλυτικών και Ωρολογίων Προγραμμάτων των ετών 1931, 1935, 1939 (ΑΝ 1849/1939)

	1931 ⁶²	1935 ⁶³	1939 ⁶⁴
Ώρες Αρχαίων Ελληνικών	52	51	42
Ώρες Νέων Ελληνικών	21	18	23

Η εισαγωγή των αρχαίων στην εκπαίδευση εντεκάχρονων μαθητών, σύμφωνα με τον ΑΝ 770/1937, οδηγεί ορισμένους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι η μέση εκπαίδευση στρέφεται από τις πρώτες της τάξεις στην κλασική παιδεία, εκφράζοντας έτσι μια από τις πιο βασικές καθεστωτικές επιδιώξεις, την ανάδειξη των «εκλεκτών». Στόχευση της 4^{ης} Αυγούστου είναι, σύμφωνα με τους ίδιους, οι μαθητές να διαποτιστούν από το αρχαιογνωστικό πνεύμα πολύ νωρίς, παρόλο που ακόμη δεν έχουν εξοικειωθεί με το σχολικό περιβάλλον⁶⁵.

Η συστηματική μελέτη των ΑΠ μάς οδηγεί, ωστόσο, σε διαφορετικά συμπεράσματα. Το καθεστώς δεν έχει μια σαφή και ξεκάθαρη γραμμή σχετικά με την εισαγωγή της διδασκαλίας του μαθήματος σε μικρότερες ηλικίες. Η πολιτική του χαρακτηρίζεται από παλινωδίες που δεν επιτρέπουν παρόμοιες βεβαιότητες. Ενώ, δηλαδή, αρχικά, επί υπουργίας Κωνσταντίνου Γεωργακόπουλου το 1937 προβλέπεται η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από την Α΄ Γυμνασίου, στις αρχές του 1939 όταν ο Μεταξάς αναλαμβάνει το Υπουργείο Παιδείας, καταργεί το μάθημα από τη συγκεκριμένη τάξη⁶⁶. Η πολιτική αυτή επιλογή επιβεβαιώνεται και βάσει του ωρολογίου προγράμματος που δημοσιεύεται το 1939 δυνάμει του Α.Ν. 1849/1939, με τον οποίο θεσπίζονται τα εξατάξια Γυμνάσια. Συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι, όπου μειώνονται ή/και καταργούνται οι ώρες του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών, οι αντίστοιχες των Νέων Ελληνικών εμφανίζονται ενισχυμένες (Πίνακας 1). Η απόφαση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της υπεράσπισης της δημοτικής γλώσσας από τον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος τη θεωρούσε αντανάκλαση της αρχαίας και απόδειξη της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους⁶⁷. Αν, μάλιστα, η απόφαση αυτή συνδυαστεί με μια σειρά από ενέργειες, όπως η

⁶¹ Χαράλαμπος Νούτσος, *ό.π.*, σ. 258.

⁶² Π.Δ. «Περί αναλυτικού προγράμματος διδακτέων μαθημάτων σχολείων Μ. Εκπαίδευσης δια το σχολικόν έτος 1931-32» 18 Νοεμβρίου 1931, ΦΕΚ 12/13 Ιανουαρίου 1932, τ. Α΄, σ. 88.

⁶³ Β.Δ. «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαίδευσης» 5 Νοεμβρίου 1935, ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935, τ. Α΄, σ. 2629.

⁶⁴ Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδακτέων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξαταξίων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σ. 3091.

⁶⁵ Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, *ό.π.*, σ. 109· Ευαγγελία Καλεράντε, *ό.π.*, σ. 221· Βαγγέλης Αγγελής, *ό.π.*, σ. 145.

⁶⁶ Β.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος της Α΄ τάξεως των Προγυμνασίων και οκταταξίων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α΄, σσ. 380-382.

⁶⁷ «Δια να μη αμφιβάλλη δε η ελληνική νεότης, ας συλλογισθή ότι ανά πάσαν ημέραν και ώραν έχει εις το στόμα της, τα ότα της και τον νουν της την μεγαλειτέραν απόδειξιν της φυλετικής μας συνεχίας, άνευ διακοπής, παρ' όλας τας τυχαίας μικράς σποραδικάς αναμιξεις μετ'

διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου ήδη από τον Αύγουστο του 1936⁶⁸, η εισαγωγή της στη Μέση Εκπαίδευση στις αρχές του 1939 και συγκεκριμένα στο μάθημα των νέων ελληνικών⁶⁹, αλλά και η συγγραφή γραμματικής της δημοτικής γλώσσας⁷⁰, γίνεται αντιληπτό πως η ενίσχυση της διδασκαλίας της «γλώσσας του λαού» στις κατώτερες τάξεις του δημοτικού και στην Α τάξη του Γυμνασίου, δηλαδή για τις ηλικίες 7-12 ετών, αποτελούσε προτεραιότητα του καθεστώτος. Σύμφωνα με τον Χάρη Αθανασιάδη, η υπεράσπιση της δημοτικής από τον δικτάτορα αμέσως μετά την ανάληψη της ηγεσίας του Υπουργείου Παιδείας οφείλεται στην ανάγκη «ανοίγματος» της 4^{ης} Αυγούστου στους νέους, οι οποίοι καλούνται να πλαισιώσουν τις τάξεις της υπονομευμένης από τον βασιλιά Γεώργιο Β' ΕΟΝ, προκειμένου να δημιουργηθεί «ένα μαχητικό φασιστικό κίνημα»⁷¹. Παράλληλα, η αποκατάσταση και εμπέδωση ενός προσιτού διαύλου επικοινωνίας εκ μέρους του καθεστώτος πιθανώς απέβλεπε και στους μαθητές και ιδίως στις μαθήτριες εκείνες, για τις οποίες κάνει ενδελεχή αναφορά το ΑΕΣ⁷², που σε συντριπτικά μεγάλο ποσοστό εγκατέλειπαν το σχολείο⁷³, προκειμένου να στραφούν στην αγροκτηνοτροφία. Ωστόσο, η κατάργηση του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών προβλεπόταν μόνο για την Α' Γυμνασίου. Στις επόμενες τάξεις καθίσταται κυρίαρχο, επιλογή που δεν φαίνεται να αποδίδεται σε κάποια παιδαγωγική θεωρία, αλλά απορρέει, όπως δείχνει η βιβλιογραφία⁷⁴, από την προσήλωση της μεταξικής εκπαιδευτικής πολιτικής στον κλασικισμό. Μια πρόσθετη ερμηνεία που θα μπορούσε να υποστηριχθεί είναι πως τα αρχαία ελληνικά τίθενται ως κυρίαρχο μάθημα και επομένως ως μια βασική γνώση για τους λίγους εκείνους (συνήθως άρρενες και ευκατάστατους) μαθητές που έχουν βλέψεις για ανώτατες σπουδές.

1.4.1. Ηρωικά πρότυπα στην υπηρεσία του καθεστώτος: τα προς διδασκαλία κείμενα

Την εγχάραξη όμως της μεταξικής ιδεολογίας διασφαλίζει η σταθερή παρουσία του σχολικού Αναγνωστικού, το οποίο στη Μέση Εκπαίδευση μπορεί να μην ενσωματώνει ξεκάθαρα προπαγανδιστικά κείμενα για το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, όπως συμβαίνει με τα αντίστοιχα του δημοτικού σχολείου⁷⁵, εντούτοις απηχεί την πρόθεση του μεταξικού καθεστώτος να το εργαλειοποιήσει για την προβολή των αντίστοιχων προτύπων στους μαθητές. Αυτό επιχειρείται κυρίως μέσω κειμένων που προβάλλουν φρονηματιστικές αρχές και αξεπέραστα, υπαρκτά και μη, ηρωικά πρότυπα⁷⁶. Στην επίτευξη του σκοπού αυτού συμβάλλουν αποτελεσματικά τα σχολικά εγχειρίδια, τα οποία ως προϊόντα

ολίγων ξένων στοιχείων, απορροφηθέντων εντός της ελληνικής χοάνης. Είναι δε η απόδειξις αυτή η γλώσσα μας. Η «καθομιλουμένη», ουδενός κατασκευάσμα και ουδενός δίδαγμα, διακεχυμένη όμως πέρα-πέρα, απ' άκρου εις άκρον, εις όλον τον Ελληνισμόν, ομοία παντού και σχεδόν άνευ αξίων λόγου διαλεκτικών διαφορών, είναι η γραμματικώς, συντακτικώς, φθολογολογικώς εξέλιξις της αρχαίας». Χ.σ., *Η ιστορία του εθνικού διχασμού...*, ό.π., σ. 528.

⁶⁸ Βλ. Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, ό.π., σ. 138.

⁶⁹ Συγκεκριμένα, προβλέπονται προφορικές και γραπτές συνθέσεις των μαθητών τόσο στην απλή καθαρεύουσα όσο και στη δημοτική, βλ. Β.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου προγράμματος της Α' τάξεως των Προγυμνασίων και οκτατάξιων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α', σ. 381. Το ίδιο προβλέπεται και για τη Β' τάξη του Γυμνασίου.

⁷⁰ Πρόεδρος της επιτροπής ορίστηκε ο φιλελεύθερος δημοτικιστής Μανώλης Τριανταφυλλίδης και μέλη της τέσσερις εξίσου διακεκριμένοι δημοτικιστές με γνώση της αρχαίας ελληνικής, βλ. Χάρης Αθανασιάδης, «'Από σήμερα είστε μικροί στρατιώτες!': ο Ιωάννης Μεταξάς και η δημοτική γλώσσα», *Τα Ιστορικά* 68 (Οκτώβριος 2018) 201, υποσημείωση 38.

⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 204-207.

⁷² Σύμφωνα με το Συμβούλιο, η σχολική διαρροή εκ μέρους των γυναικών οφείλεται «εις διαφόρους πεπλανημένας αντιλήψεις και κακώς συνηθείας της κοινωνίας μας, ως π.χ. εις την χρησιμοποίησιν από χωρικών τινών των τέκνων των, ήδη από του 11ου έτους εις τας γεωργικάς και κτηνοτροφικάς εργασίας των· ωσαύτως εις την επικρατούσαν ακόμη κακήν αντίληψιν εις πολλούς χωρικούς, ότι η μόρφωσις των θυγατέρων των είναι περιττή και εις την ένεκα της αντιλήψεως ταύτης απροθυμίαν αυτών ν' αποστείλουν αυτάς εις το σχολείον και διη μέχρι της ανωτάτης τάξεως, χρησιμοποιούντες αντί τούτου αυτάς προς φύλαξιν των μικροτέρων αδελφών των, προς εκτέλεσιν οικιακών εργασιών ή και τοποθετούντες αυτάς ως υπηρετίαις προς οικονομικήν ενίσχυσιν της οικογενείας...», *Καθαρά Πρακτικά Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου*, Πράξις 85, 2 Αυγούστου 1941, σσ. 119-120. Ανακτήθηκε από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/minutes/item.html?code=1941-0025&tab=01>

⁷³ Βλ. Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, ό.π., σσ. 94-95.

⁷⁴ Χαράλαμπος Νούτσος, ό.π., σσ. 258-263· Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, ό.π., σ. 111 Ευαγγελία Καλεράντε, ό.π., σ. 224.

⁷⁵ Βλ. το κείμενο με τίτλο «4^η Αυγούστου», Παύλου Νιρβάνα - Δ. Γ. Ζήση κ.ά., *Ελληνόπουλα: Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, εν Αθήναις, ΟΕΣΒ, 1939, σ. 171. Ανακτήθηκε από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=02-03434&tab=01>

⁷⁶ Με την πρώτη ανάγνωση αντιλαμβάνεται κανείς πως πρόκειται για κείμενα χωρίς ιδιαίτερο βάθος σκέψης και διάθεση ανάλυσης. Με αυτήν την έννοια δεν αποτελεί παραδοξότητα η αποσιώπηση σημαντικών γεγονότων της αρχαίας ιστορίας, όπως ο Πελοποννησιακός πόλεμος, ή το ότι δεν ενδιαφέρει η χρονολογική τοποθέτηση των γεγονότων, εφόσον πρωτεύει η εξυπηρέτηση της σκοπιμότητας για τη μετάδοση του μηνύματος που πρέπει να ληφθεί από τους μαθητές. Η ανάμιξη μυθικών εξιστορήσεων με υποτιθέμενους διαλόγους υπαρκτών ή μη προσώπων, διανοημένων από επαίνους για τη γενναιότητα που επέδειξαν οι ένδοξοι πρόγονοι στον Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα, δεν βοηθά τους μαθητές να διαχωρίσουν γεγονότα από θρύλους-μύθους. Βλ. Δημητρίου Φιλικού, *Αναγνωστικών της αρχαίας ελληνικής γλώσσας: Δια τας κατώτερας τάξεις των οκτατάξιων Γυμνασίων, πεντατάξιων Προγυμνασίων και Αστικών σχολείων*, εν Αθήναις, ΟΕΣΒ, 1938. Ανακτήθηκε από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17680&tab=01>

κρατικού μονοπωλίου μετά την ίδρυση του Ο.Ε.Σ.Β. το 1937, εγγυώνται την εγχάραξη της ιδεολογικής και πολιτικής ταυτότητας της 4^{ης} Αυγούστου μέσω της υποχρεωτικής εκπαίδευσης⁷⁷.

Κείμενα με ηθικοδιδασκτικό περιεχόμενο προβλέπονται και στην ύλη της Β΄ τάξης Γυμνασίου. Πέραν του Αναγνωστικού προσφέρονται: οι Αισώπειοι μύθοι, οι οποίοι «διδάσκουν» μέσα από τον κόσμο του ζωικού βασιλείου το «δέον γενέσθαι» και προειδοποιούν για την άμετρη συμπεριφορά· ο Απολλόδωρος, ο οποίος, γεννημένος στον 1^ο αι. μ. Χ., μέσα από το έργο του *Βιβλιοθήκη* αναφέρεται στις παραδόσεις των αρχαίων Ελλήνων σχετικά με τη γέννηση των θεών, των ηρώων και των πρώτων ανθρώπων⁷⁸· ο ελληνομαθής Ρωμαίος σοφιστής Αιλιανός, που ακμάζει στις αρχές του 3^{ου} αι. μ. Χ., και στο βιβλίο του, *Ποικίλη Ιστορία*, παραθέτει διηγήματα «περί ανθρώπων και ζώων όσα θα έκαμνον εντύπωσιν εις τους αναγνώστας και θα έτερπον αυτούς»⁷⁹. Τέλος, οι «Νεκρικοί Διάλογοι» του σοφιστή και σατιρικού Λουκιανού (2^{ος} αι. μ. Χ.) προβάλλουν γνωστές προσωπικότητες (φιλοσόφους, στρατηγούς, ήρωες του Ομήρου κλπ.), που έχουν αποβιώσει, να συζητούν με θέμα το πρόσκαιρο της ανθρώπινης ευτυχίας και τη ματαιότητα της δόξας στην ανθρώπινη ζωή με ενάργεια και χιουμοριστική διάθεση. Το μεταξικό καθεστώς δεν φαίνεται να πρωτοτυπεί ως προς την επιλογή των συγκεκριμένων κειμένων, τα οποία διδάσκονταν στην Α΄ τάξη του Γυμνασίου βάσει του ΑΠ του 1935⁸⁰. Φαίνεται ότι, όπως επισημαίνει και ο Χαράλαμπος Νούτσος, το πρόγραμμα του 1935 εξακολούθησε να ισχύει για τρία ακόμη χρόνια⁸¹.

Η διατήρηση του παραλληλισμού των γραμματικών φαινομένων της αρχαίας ελληνικής με αντίστοιχα της απλής καθαρεύουσας και δημοτικής και στο ΑΠ της Β΄ Γυμνασίου συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι το καθεστώς επιχείρησε να αμβλύνει την «τραχύτητα» των αμετάφραστων κειμένων, επιδιώκοντας πιθανώς να τονιστεί και η διαχρονικότητα της ελληνικής γλώσσας. Όμως το γεγονός πως οι εργασίες που προβλέπονταν για τους μαθητές σχετιζόνταν αποκλειστικά με τα γραμματικά και συντακτικά φαινόμενα και όχι με θέματα κατανόησης των κειμένων αποτελεί ένδειξη πως τελικά δεν κατάφερε να ξεφύγει από το στενό πλαίσιο της παραδοσιακής προσέγγισης του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών, όπως είχε διαμορφωθεί από τον 19^ο αιώνα, θέτοντας ως πρόταγμα τη γραμματική και συντακτική ανάλυση.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και πρωτοποριακή για την εποχή κρίνεται η στάση του μέλους του ΑΕΣ και υπέρμαχου του «Σχολείου Εργασίας», Νικολάου Καραχρίστου, ο οποίος, όπως προκύπτει από τα Πρακτικά του Συμβουλίου, μειώθηκε ως προς την έγκριση του σχεδιαζόμενου ΑΠ για τις τρεις πρώτες τάξεις των οκταταξίων Γυμνασίων, επικαλούμενος παιδαγωγικούς λόγους. Συγκεκριμένα, ο Καραχρίστος αναφέρει ότι «η ύλη του σχεδίου τούτου δεν διέπεται από σαφείς ψυχολογικές, παιδαγωγικές και εθνικές αρχές» και ότι:

*αποτελείται αδιακρίτως και δια τους μαθητάς της Α΄ και Β΄ τάξεως των Νέων Γυμνασίων, ήτοι δια τα παιδιά των 11 και 12 ετών, από ανάμεικτα στοιχεία και εκ του ιδικού μας πολιτισμού και εκ ξένων τοιούτων (π.χ. Ιστορία της Π.Δ., Γεωγραφία της Ευρώπης κ.τ.λ.) Ως προς δε τον ιδικόν μας πολιτισμόν η ύλη του εν σχεδίω προγράμματος αποτελείται και δια την α΄ τάξιν από στοιχεία και εκ της συγχρόνου ζωής του λαού μας και εκ πολύ παλαιών περιόδων της ζωής αυτού (π.χ. αρχαία γλώσσα, ιστορία κ.τ.λ.)*⁸²

Μια τέτοια «ανάμειξη» πολιτιστικών στοιχείων ιστορικών περιόδων που απείχαν μεταξύ τους θεωρούσε ο Καραχρίστος πως ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με τις απόψεις των ψυχολόγων και παιδαγωγών της εποχής του, που πίστευαν πως «μόνη κατάλληλος ύλη δια μαθητάς μέχρι του 13^{ου} έτους της ηλικίας των είναι ο Θρησκευτικός, Εθνικός και Οικονομικός πολιτισμός του Έθνους των υπό την εκάστοτε σύγχρονον αυτού μορφήν»⁸³.

⁷⁷ Χριστίνα Κουλούρη, «Φανατισμός, δογματισμός συγκρότηση ταυτότητας. Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων», *Μνήμων* 18 (1996) 145. DOI: <https://doi.org/10.12681/mnimon.543>

⁷⁸ Στο σχολικό εγχειρίδιο ο Απολλόδωρος ταυτίζεται με τον Αθηναίο Γραμματικό του 2^{ου} αι. μ. Χ., βλ. Βασίλειος Φάβης, Κωνσταντίνος Χαράλαμπος, *Εκλογαί εξ Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων δια την Β΄ και Γ΄ τάξιν των Οκταταξίων Γυμνασίων και Πενταταξίων Προγυμνασίων και την Γ΄ τάξιν των Αστικών Σχολείων*, Εν Αθήναις, ΟΕΣΒ, 1938, σ. 19. Ανακτήθηκε από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-18454&tab=01>

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 43.

⁸⁰ Β.Δ. «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδύσεως» 5 Νοεμβρίου 1935, ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935, τ. Α΄, σ. 2620.

⁸¹ Χαράλαμπος Νούτσος, *ό.π.*, σ. 258.

⁸² *Καθαρά Πρακτικά Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου*, Πράξις 10, 1 Σεπτεμβρίου 1937, σσ. 97-98. Ανακτήθηκε στις 29/06/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/minutes/item.html?code=1937-0012&tab=01>

⁸³ Στο ίδιο, σ. 98.

Η πρόταση, επομένως, του Ν. Καραχρίστου, παρόλο που είναι μειοψηφούσα, καθώς κανένα άλλο μέλος του ΑΕΣ δεν φέρεται να ήγειρε ένσταση επί του σχεδιαζόμενου ΑΠ, φαίνεται πως κινείται σε προοδευτικότερη κατεύθυνση. Ιδιαίτερη μέριμνα επιδεικνύει για τους ξενόφωνους μαθητές των «βορείων επαρχιών»⁸⁴, οι οποίοι κινδυνεύουν με γλωσσική σύγχυση, καθώς εκτός της μητρικής τους θα διδάσκονται τη νέα και την αρχαία ελληνική. Γι' αυτό και προτείνει τη μετάθεση του σχεδιαζόμενου προγράμματος στη Γ' Γυμνασίου⁸⁵.

Το ΑΠ των αρχών του 1939, που τροποποιεί αυτά των ετών 1937 και 1938 για την Α' και Β' Γυμνασίου αντίστοιχα, επιφέρει επουσιώδεις αλλαγές στο μάθημα των αρχαίων ελληνικών, χωρίς να αλλάζει την εκπαιδευτική φιλοσοφία του μεταξικού καθεστώτος. Η κατάργηση του μαθήματος από την Α' τάξη του Γυμνασίου δεν αναιρεί τον κλασικιστικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης της 4^{ης} Αυγούστου, καθώς τα αρχαία ελληνικά στη Β' Γυμνασίου όχι μόνον εξακολουθούν να αποτελούν το κέντρο βάρους του εκπαιδευτικού προγράμματος, αλλά το ΑΠ στην τάξη αυτή εμφανίζει μεγαλύτερη μεθοδικότητα, καθώς συγκεκριμενοποιείται ο χρόνος στον οποίο πρέπει να γίνεται η διδασκαλία καθενός από τα προβλεπόμενα κείμενα⁸⁶.

Ολοκληρωμένη εικόνα για τη θέση που επιφυλάσσει το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου στο μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών παρέχει το ΑΠ που δημοσιεύεται με τη θέσπιση των εξατάξιων Γυμνασίων (ΑΝ 1849/1939). Η εξέταση του συγκεκριμένου ΑΠ δείχνει ότι δεν επήλθαν ουσιαστικές αλλαγές στα διδακτέα κείμενα και στις παρατηρήσεις που τα συνοδεύουν, στοιχείο που αναδεικνύει είτε την αδυναμία είτε την έλλειψη διάθεσης ή/και χρόνου για δομικές αλλαγές και στο συγκεκριμένο μάθημα, δεδομένου ότι σε διάστημα 4 ετών δημοσιεύθηκαν 3 διαφορετικά ΑΠ. Σε κάθε περίπτωση οι όποιες τροποποιήσεις αποβλέπουν στη μετάδοση φρονηματιστικών αρχών.

Μέσα από τα διδακτέα κείμενα η ελληνική αρχαιότητα εμφανίζεται εξιδανικευμένη. Στην ιστοριογραφία προβάλλει κυρίως ο ηρωισμός των αρχαίων Ελλήνων και ιδιαίτερα των αρχαίων Σπαρτιατών: στο έργο του Ηροδότου, που διδάσκεται βάσει των ΑΠ του 1931 και του 1935, τονίζεται η νικηφόρα ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π. Χ.)· στην «Κύρου Ανάβαση», επίσης διδασκόμενη στα δυο τελευταία ΑΠ, διακρίνεται ο ηγετικός ρόλος του Ξενοφώντα ως επικεφαλής των «Μυρίων»· τέλος, στο έργο του «Ελληνικά», που εντοπίζεται μόνο στο ΑΠ του 1935, ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί, σύμφωνα με τις οδηγίες, στο ηρωικό πρότυπο των Σπαρτιατών Θίμβρωνα, Δερκυλίδα και Αγησιλάου⁸⁷, οι οποίοι συνέβαλαν στην απελευθέρωση των ιωνικών πόλεων από τους Πέρσες. Η διδασκαλία των «ιστορικών μερών» του Θουκυδίδη γίνεται για λίγους μόνο μήνες (από τον Μάρτιο ως τη λήξη της σχολικής χρονιάς) και μόνο στην Ε' τάξη του Γυμνασίου⁸⁸. Αξιοσημείωτη κρίνεται η απαλοιφή του «Επιταφίου» του Περικλή, που εξυμνεί τη δημοκρατία, κείμενο που συμπεριλαμβανόταν στα ΑΠ του 1931⁸⁹ και του 1935⁹⁰.

Η εικόνα των μαθητών για την ελληνική αρχαιότητα ενισχύεται μέσω της διδασκαλίας ρητορικών κειμένων από τον Λυσία και τον Δημοσθένη που προβλέπεται να διδαχθούν στην Ε' τάξη του Γυμνασίου⁹¹. Ιδιαίτερα οι Ολυνθιακοί και οι Φιλιππικοί Λόγοι του δεύτερου, που στα δυο τελευταία ΑΠ θα διδάσκονταν στην προηγούμενη τάξη⁹², δίνουν το μήνυμα της διαρκούς αγωνιστικότητας, καθώς

⁸⁴ Για εργοβιογραφικά στοιχεία του Ν. Καραχρίστου βλ. Ευαγγελία Καλεράντε, *ό.π.*, σ. 454. Η πρωτοποριακή σκέψη του συνίσταται στις απόψεις του για την εκπαίδευση των ξενόφωνων μαθητών Συγκεκριμένα, προτείνει στα σχολεία όπου υπάρχει μεγάλος πληθυσμός ξενόφωνων μαθητών η ελληνική να διδάσκεται ως ξένη γλώσσα και οι δάσκαλοι να μαθαίνουν τη γλώσσα των ντόπιων. Βλ. Βασίλης Α. Φούκας, «Η πορεία της αφομοίωσης των σλαβοφώνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαίδευσης (1924-1925)», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 15-16, Αθήνα, Gutenberg, 2017-18, σ. 149. Ανακτήθηκε από <https://www.eleie.gr/images/stories/ekdoseis/t15-16/15-16.compressed.pdf>

⁸⁵ *Καθαρά Πρακτικά Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Πράξις 10*, *ό.π.*, σσ. 98-99.

⁸⁶ Β.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου προγράμματος της Β' τάξεως των Προγυμνασίων και οκτατάξιων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α', σ. 3083.

⁸⁷ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 3082.

⁸⁸ Βλ. *στο ίδιο*, σ. 3082.

⁸⁹ Συγκεκριμένα διδάσκεται στην Ε' τάξη του Γυμνασίου. Βλ. Π.Δ. «Περί αναλυτικού προγράμματος διδακτέων μαθημάτων σχολείων Μ. Εκπαιδύσεως δια το σχολικόν έτος 1931-32» 18 Νοεμβρίου 1931, ΦΕΚ 12/13 Ιανουαρίου 1932, τ. Α', σ. 75.

⁹⁰ Η διδασκαλία του «Επιταφίου» τοποθετείται στη ΣΤ' Γυμνασίου. Βλ. Β.Δ. «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδύσεως» 5 Νοεμβρίου 1935, ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935, τ. Α', σ. 2621.

⁹¹ Βλ. Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδακτέων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξατάξιων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α', σ. 3082.

⁹² Βλ. Π.Δ. «Περί αναλυτικού προγράμματος διδακτέων μαθημάτων σχολείων Μ. Εκπαιδύσεως δια το σχολικόν έτος 1931-32» 18 Νοεμβρίου 1931, ΦΕΚ 12/13 Ιανουαρίου 1932, τ. Α', σ. 75 και Β.Δ. «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδύσεως» 5 Νοεμβρίου 1935, ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935, τ. Α', σ. 2620.

οι Αθηναίοι παρακινούνται σε μάχη εναντίον του Φιλίππου της Μακεδονίας, ο οποίος κατέλαβε την πόλη τους.

Τέλος, ο «Κρίτων» και η «Απολογία του Σωκράτη»⁹³, τα δυο πλατωνικά φιλοσοφικά κείμενα που προκρίνονται προς διδασκαλία στη ΣΤ΄ Γυμνασίου και από τα ΑΠ του 1931 και του 1935 για την Ε΄ Γυμνασίου⁹⁴, αξιοποιούνται κατάλληλα για τη μετάδοση ευνοϊκών για τη δικτατορία μηνυμάτων. Στο ΑΠ του 1939, και συγκεκριμένα στο πλαίσιο των προς διδασκαλία φιλοσοφικών κειμένων, υπάρχει πρόβλεψη για την «εξεύρεσιν και εκτίμησιν των φιλοσοφικών και ηθικών αρχών του Σωκράτους – Πλάτωνος»⁹⁵, διάταξη που εντοπίζεται και στο ΑΠ του 1931 με την εξής διευκρίνιση: «(π.χ. εις τον Κρίτωνα των αρχών: του απολύτως υπακούειν εις τους νόμους της πατρίδος, εν πάση δε περιπτώσει του μη ανταδικείν)»⁹⁶. Παρόλο που ο Σωκράτης καλείται να δραπετεύσει, δεν το πράττει, μένοντας πιστός στους νόμους της πόλης, χωρίς να ενδιαφέρεται για το ατομικό, αλλά για το συλλογικό συμφέρον. Η στάση αυτή αξιοποιείται από τη δικτατορία Μεταξά ως πρότυπο υποταγής του πολίτη στην εξουσία, αποδίδοντάς της το ιδεώδες της θυσίας για την πατρίδα και όχι της πρόταξης του ατομικού συμφέροντος⁹⁷. Αντιστοίχως οι πολίτες καλούνται να είναι πειθαρχημένοι και να μην εναντιώνονται στους καθεστωτικούς νόμους. Γι' αυτό και στο αντίστοιχο σχολικό βιβλίο σχολιάζεται χαρακτηριστικά πως στο κείμενο αυτό «αναπτύσσονται υψίστης σημασίας ηθικά και πατριωτικά ιδέα»⁹⁸. Το ηρωικό πρότυπο που το καθεστώς επιθυμεί να εμψύσει στους μαθητές συμπληρώνεται και ενισχύεται με τη διδασκαλία της «Ιλιάδας» από το πρωτότυπο στην τελευταία τάξη του Γυμνασίου, ενώ αντίστοιχη πρόβλεψη εντοπίζεται για τη Δ΄ τάξη στο ΑΠ του 1935⁹⁹.

2. Η διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στα Αστικά Σχολεία

Το μεταξικό καθεστώς έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην επαγγελματική εκπαίδευση. Η ίδρυση του Αστικού Σχολείου δεν ήταν εύρημα της 4^{ης} Αυγούστου, αλλά εγγράφεται στη λογική της υπαγωγής του σχολείου στις οικονομικές ανάγκες της χώρας ήδη από τον 19^ο αιώνα. Ως εντονότερο αίτημα συναντάται στα φιλελεύθερα νομοσχέδια του 1913, όπου το Αστικό Σχολείο προβλεπόταν να λειτουργήσει αυτοτελώς και παράλληλα προς το Γυμνάσιο¹⁰⁰. Τη φιλοσοφία αυτή υιοθέτησε η βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 μέσω του ελέγχου της ροής των μαθητών από τη Στοιχειώδη στη Μέση και κατόπιν στην Ανώτατη Εκπαίδευση (μείωση των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης και θέσπιση εξετάσεων για την πρόσβαση σε αυτά, στροφή στην επαγγελματική εκπαίδευση)¹⁰¹. Τελικώς Αστικά Σχολεία θα ιδρυθούν για πρώτη φορά το 1933, αποβλέποντας στην παροχή γενικής και πρακτικής μόρφωσης¹⁰². Ωστόσο, δεν φαίνεται να δόθηκε έμφαση σε αυτά από την φασίζουσα κυβέρνηση Κονδύλη δεδομένου του ότι δεν δημοσιεύθηκε ΑΠ για αυτόν τον τύπο σχολείων τα έτη 1935 και 1936¹⁰³, ενώ και η βιβλιογραφία σταματά στο 1933¹⁰⁴.

⁹³ Βλ. Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκόντων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξαταξίων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σ. 3083.

⁹⁴ Π.Δ. «Περί αναλυτικού προγράμματος διδασκόντων μαθημάτων σχολείων Μ. Εκπαιδύσεως δια το σχολικόν έτος 1931-32» 18 Νοεμβρίου 1931, ΦΕΚ 12/13 Ιανουαρίου 1932, τ. Α΄, σ. 75 και Β.Δ. «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδύσεως» 5 Νοεμβρίου 1935, ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935, τ. Α΄, σ. 2621.

⁹⁵ Βλ. Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκόντων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξαταξίων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σ. 3083.

⁹⁶ Π.Δ. «Περί αναλυτικού προγράμματος διδασκόντων μαθημάτων σχολείων Μ. Εκπαιδύσεως δια το σχολικόν έτος 1931-32» 18 Νοεμβρίου 1931, ΦΕΚ 12/13 Ιανουαρίου 1932, τ. Α΄, σ. 75.

⁹⁷ Βλ. Δ. Ζ. Πουλιανός, «Η υπακοή στους Νόμους: Παραδείγματα από την αρχαίαν Ελλάδα», *Η Νεολογία* 109 (9 Νοεμβρίου 1940) 183.

⁹⁸ Χρίστος Α. Παπαναστασίου, *Πλάτωνος Απολογία Σωκράτους και Κρίτων: Δια την Ε΄ τάξιν Γυμνασίων παλαιού τύπου και την ΣΤ΄ τάξιν Γυμνασίων νέου τύπου*, εν Αθήναις, ΟΕΣΒ, 1940, σ. 12. Ανακτήθηκε από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17270&tab=01>

⁹⁹ Βλ. Β.Δ. «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδύσεως» 5 Νοεμβρίου 1935, ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935, τ. Α΄, σσ. 2620-2621.

¹⁰⁰ Ευαγγελία Καλεράντε, *ό.π.*, σσ. 175-177.

¹⁰¹ Γεωργία Κοντού, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολογία (Ε.Ο.Ν.)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 2013, σσ. 435-436. Ανακτήθηκε από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/38790>

¹⁰² Τα Αστικά Σχολεία θεσπίστηκαν με τον Ν. 5874/1933, ήταν τριτάξια και απέβλεπαν στην «γενικήν και πρακτικήν μόρφωσιν των εκ του δημοτικού σχολείου αποφοιτώντων μαθητών» και την προετοιμασία τους «δια την εις τον πρακτικόν βίον μετάβασιν». Βλ. Ν. 5874/18 Οκτωβρίου 1933 «Περί αστικών σχολείων», ΦΕΚ 318/21 Οκτωβρίου 1933, τ. Α΄, σ. 1911.

¹⁰³ Β.Δ. «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδύσεως» 5 Νοεμβρίου 1935, ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935, τ. Α΄.

¹⁰⁴ Βλ. Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, *ό.π.*, σσ. 96-97· Ευαγγελία Καλεράντε, *ό.π.*, σ. 173· Χαράλαμπος Νούτσος, *ό.π.*, σσ. 255-257.

Την ίδια περίοδο ανάλογη προσήλωση στην καλλιέργεια της γης και στην εργασία επιδεικνύεται από τον φασισμό και τον ναζισμό. Το φασιστικό εκπαιδευτικό σύστημα αποδομεί τις ανώτερες σπουδές ως υπαίτιες για την αύξηση της ανεργίας και επιχειρεί να στρέψει τους μαθητές στην παραγωγική διαδικασία μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος¹⁰⁵. Ο ναζισμός, επίσης, συνέδεε τη γεωργική καλλιέργεια με το όραμά του για επιστροφή στη γη, απόρριψη του θαυμασμού του για τις «κατ'εργασίες αρετές του χωρικού». Οι θέσεις αυτές συνυφαίνονται με τη ναζιστική αποθέωση του σπαρτιατικού ιδεώδους της τραχύτητας και της σκληραγωγίας και την εναντίωσή του με τον ψυχρό οικονομισμό της Δύσης¹⁰⁶.

Ανάλογο προσανατολισμό είχε υιοθετήσει και η μεταξική δικτατορία, που είχε εντάξει στους προγραμματικούς της στόχους αυτόν της οικονομικής αυτάρκειας¹⁰⁷, μέσω της οποίας προπαγανδιζόταν η θέση του Μεταξά για στροφή στην εργασία και τη γεωργική καλλιέργεια, όσο τα σύννεφα του πολέμου πύκνωναν στην Ευρώπη¹⁰⁸. Έτσι, η εκπαίδευση των νέων έπρεπε να στραφεί προς τα πρακτικά επαγγέλματα (γεωργία, κτηνοτροφία κλπ.) και όχι προς τα Γυμνάσια, που καλλιεργούσαν τον άγονο κλασικισμό¹⁰⁹. Σύμφωνα με τον ερευνητή της ιστορίας της εκπαίδευσης, Γεώργιο Μαμάκη, η στροφή στην καλλιέργεια της γης αποδίδεται στην αρχαιοελληνική αντίληψη της γεωγραφικής αιτιοκρατίας¹¹⁰, με βάση την οποία οι ιδεολόγοι του καθεστώτος θεωρούν πως η φύση από την αρχαιότητα ως το παρόν επιδρά και διαμορφώνει την ψυχοσύνθεση της ελληνικής φυλής, καθιστά τους πολίτες πειθαρχικούς στην εξουσία και αποτελεί αιτία δημιουργίας πολιτισμού: «Οι γεωγραφικοί και κλιματολογικοί όροι, η οικονομική σύνθεσις, η ψυχολογία του λαού (...) δημιουργούν ίδιον τύπον πολιτισμού, διάφορον τον ένα από τον άλλον, ανώτερον ή κατώτερον»¹¹¹. Ιδιαίτερως η εργασία συνυφαινόταν και με την ηθική εξυγίανση της κοινωνίας στο πλαίσιο του εκούσιου αυτοπεριορισμού του ατόμου και της υπακοής του στο κράτος¹¹². Με αυτήν την έννοια, η αγροτική εργασία θεωρούνταν εγγύηση της ευζωίας και της ανάπτυξης των πλουτοπαραγωγικών δυνάμεων του Έθνους¹¹³.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η επανασύσταση των Αστικών Σχολείων (ΑΝ 770/1937), που αποβλέπουν στην παροχή γενικής και πρακτικής μόρφωσης, αλλά και η αυτονόμησή τους από τη Μέση Εκπαίδευση με τον ΑΝ 1800/1939¹¹⁴ επιβεβαίωνε τη σπουδή του καθεστώτος για την απομάκρυνση της εκπαίδευσης από τον κλασικισμό και τη σύνδεσή της με την επίλυση τρεχόντων οικονομικών προβλημάτων, όπως η ανεργία των νέων, μια αντίληψη την οποία είχε υιοθετήσει ακόμη και η συντηρητική αστική τάξη το 1929¹¹⁵. Γι' αυτό και σε προπαγανδιστικό φυλλάδιο για την εκπαίδευση έναν μόλις χρόνο μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος διακηρύσσεται ότι η 4^η Αυγούστου

εγκαταλείπει την ρουτίνα του αγόνου σχολαστικισμού και την παραγωγή των άνευ θετικών προσόντων τελειοφοίτων του Γυμνασίου και αρχίζει να εκπαιδεύει την Ελληνικήν νεολαίαν δια να την καταστήσει ικανήν ν' ανταποκριθή εις τας

¹⁰⁵ Βαγγέλης Αγγελής, *ό.π.*, σ. 133, υποσημείωση 152.

¹⁰⁶ Johann Charoutot, *ό.π.*, σσ. 309-312.

¹⁰⁷ Μόλις 25 μέρες από την εγκαθίδρυση του καθεστώτος ο Μεταξάς αναφέρει: «Η Κυβέρνησις εμφορουμένη υπό της μερίμνης όπως εξασφαλισθή εις όσον το δυνατόν μεγαλύτεραν κλίμακα η αυτάρκεια της εθνικής μας οικονομίας... και αποβλέπουσα εις την ως εκ τούτου επιτακτικήν ανάγκην της μεγίστης δυνατής εντατικοποιήσεως της εθνικής παραγωγής, απεφάσισε να συστηματοποιήση την όλην παραγωγικήν προσπάθειαν του Έθνους επί τη βάσει ολοκληρωμένου και ενιαίου προγραμματικού σχεδίου». Ι. Μεταξά, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α', χ.τ., Γκοβόστη, χ.χ., («Ανακοινώσεις προς τον Τύπον επί αποφάσεων δια την συστηματικήν ανάπτυξιν της εθνικής παραγωγής», 29 Αυγούστου 1936), σ. 21· Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου, μετάφραση Σπύρος Μαρκέτος*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015, (α' έκδ. στα αγγλικά: 1991), σ. 375.

¹⁰⁸ Τα δημοσιεύματα ιδιαίτερα στο περιοδικό *Η Νεολαία* που προτρέπουν τους νέους να στραφούν στη γεωργική καλλιέργεια μαρτυρούν την προσπάθεια του καθεστώτος για την απομάκρυνση των νέων από τις κλασικές σπουδές και πληθαίνουν όσο πλησιάζουμε στην έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. ενδεικτικά Κδς «Η ελληνική γη», *Η Νεολαία* 20 (25 Φεβρουαρίου 1939) 649-651· α.- «Λαχανοκηπία. Όλοι μαζί εμπρός εις την μάχην της εθνικής μας αυταρκειάς. Όπλα μας το τσαπί και το άροτρο», *Η Νεολαία* 50 (23 Σεπτεμβρίου 1939) 1614-1615· επίσης, το χαρακτηριστικό φωτογραφικό ένθετο με τον Μεταξά σε μια από τις φωτογραφίες να καλεί σε καλλιέργεια της γης, ενώ τα παιδιά της ΕΟΝ σε σκίτσο επιδίδονται σε αγροτικές εργασίες, *στο ίδιο*, σσ. 1623-1624.

¹⁰⁹ Βλ. Κ. Ι. Πετρόπουλος, «Το Νέον Κράτος και η θετική εκπαίδευσις των νέων», *Το Νέον Κράτος* 4 (Δεκέμβριος 1937) 325-328.

¹¹⁰ Η αντίληψη αυτή, σύμφωνα με την οποία ο χαρακτήρας του ανθρώπου εξαρτάται από τον τόπο όπου κατοικεί, συναντάται στο έργο του Ιπποκράτη, *Περί αέρον, υδάτων και τόπων*. Βλ. Γεώργιος Μαμάκης, «Το φυσικό περιβάλλον ως μέσο για την επίτευξη της εθνικής αυτάρκειας. Η εκπαίδευση έξω από το σχολείο (μεσοπόλεμος, κατοχή)», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 139 (2004) 35, υποσημείωση 77.

¹¹¹ Γεώργ. Ε. Κυριάκης, «Εργα και σκοποί του Νέου Κράτους», *Το Νέον Κράτος* 12 (Αύγουστος 1938) 893.

¹¹² Κωνσταντίνος Σαράντης, «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά», Θάνας Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*. Μετάφραση Αγγελική Πολυχρονοπούλου, Αθήνα, Ευρασία, 2009, σσ. 50-51.

¹¹³ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α', («Λόγος εκφωνηθείς εις το συλλαλητήριο των Αθηνών», 2 Οκτωβρίου 1936), σ. 50.

¹¹⁴ Ευαγγελία Καλεράντε, *ό.π.*, σσ. 226-227.

¹¹⁵ Χαράλαμπος Νούτσος, *ό.π.*, σ. 222.

*οικονομικός μας ανάγκας και να επαρκέση εις την επιστημονικήν εκμετάλλευσιν του Εθνικού μας πλούτου*¹¹⁶.

Αρωγός στην προσπάθεια του καθεστώτος για την επαγγελματική αποκατάσταση των νέων ήταν και η άτυπη μορφή εκπαίδευσης, η οποία λάμβανε χώρα εντός των κόλπων της ΕΟΝ. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του ιδρυτικού νόμου της Οργάνωσης, ένας εκ των βασικών σκοπών της είναι «η επωφελής διάθεση του ελευθέρου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων, προς (...) έγκαιρον επαγγελματικών προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητάς αυτού»¹¹⁷. Αλλά και ο ίδιος ο Μεταξάς διατρανώνει την ανάγκη για στροφή στη γη, όταν ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ξεκινά, προδιαγράφοντας ζοφερό μέλλον για την Ελλάδα: «η Ελληνική γη δέον να καλλιεργηθή εντονώτατα όχι μόνον δια να παραγάγη όσα μέχρι τούδε παράγει, αλλά πολύ περισσότερα. Ούτε σπιθαμή ελληνικής γης δεν επιτρέπεται να μείνη ακαλλιέργητος, ούτε χώρος αυλής να μείνη χωρίς να παραγάγη κάτι»¹¹⁸.

2.1. Ώρες διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών στα Αστικά Σχολεία

Τα αρχαία ελληνικά διδάσκονται και στα Αστικά Σχολεία. Συγκεκριμένα, για τα «τετρατάξια ή πεντατάξια Αστικά Σχολεία», που ιδρύονται βάσει του ΑΝ 770/1937, ΑΠ δημοσιεύεται για τις δυο πρώτες τάξεις, βάσει του οποίου στην Α΄ τάξη δεν προβλέπεται η διδασκαλία τους, ενώ στη Β΄ τόσο τα αρχαία όσο και τα νέα ελληνικά θα διδάσκονται για 4 ώρες την εβδομάδα (Πίνακας 3). Με την ίδρυση των «τριτάξιων Αστικών Σχολείων» (ΑΝ 1800/1939) τα αρχαία ελληνικά δεν αποτελούν πλέον ξεχωριστό μάθημα, αλλά συναιρούνται με τα νέα ελληνικά σε ένα νέο μάθημα που φέρει τον τίτλο «Νέα Ελληνικά και Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων»¹¹⁹. Σύμφωνα με το δημοσιευμένο Ωρολόγιο και Αναλυτικό Πρόγραμμα, το μάθημα πρόκειται να διδαχθεί για 8 ώρες την εβδομάδα στην Α΄ τάξη, καταλαμβάνοντας διπλάσιες ώρες από το μάθημα της «Πρακτικής Αριθμητικής και Γεωμετρίας» και της «Γαλλικής γλώσσας», ενώ στη Β΄ και Γ΄ τάξη με 4 ώρες (Πίνακας 4) πλεονεκτεί έστω και κατά μια ώρα από μαθήματα, όπως η «Ιστορία και Πολιτειακή Αγωγή» και η «Γυμναστική»¹²⁰.

Πίνακας 3. Ωρολόγιο Πρόγραμμα Αρχαίων και Νέων Ελληνικών στα «τετρατάξια ή πεντατάξια Αστικά Σχολεία» (ΑΝ 770/1937)

Μάθημα	Τάξη	
	Α ^{'121}	Β ^{'122}
Αρχαία Ελληνικά	-	4
Νέα Ελληνικά	6	4

Πίνακας 4. Ωρολόγιο Πρόγραμμα Αρχαίων και Νέων Ελληνικών στα «τριτάξια Αστικά Σχολεία»¹²³

Μάθημα	Τάξη		
	Α΄	Β΄	Γ΄
Αρχαία Ελληνικά	-	-	-
Νέα Ελληνικά	-	-	-
Νέα Ελληνικά και Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων	8	4	4

¹¹⁶ Η Εκπαίδευσις μετά την 4^η Αυγούστου..., ό.π., σ. 8.

¹¹⁷ Α.Ν. 334/7 Νοεμβρίου 1936 «Περί συστάσεως «Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας», ΦΕΚ 499/10 Νοεμβρίου 1936, τ. Α΄, σ. 2666.

¹¹⁸ Ι. Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Β΄, χ.τ., Γκοβόση, χ.χ., («Εγκύκλιος προς όλας τας αρχάς», 9 Σεπτεμβρίου 1939), σσ. 138-139.

¹¹⁹ Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκόντων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1800/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων αστικών σχολείων», ΦΕΚ 478/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σ. 3093.

¹²⁰ Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκόντων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1800/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων αστικών σχολείων», ΦΕΚ 478/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σ. 3097.

¹²¹ Β.Δ. 18 Οκτωβρίου 1937 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της Α΄ τάξεως των αστικών σχολείων», ΦΕΚ 423/22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α΄, σ. 2777.

¹²² Β.Δ. 14 Μαρτίου 1938 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της Β΄ τάξεως των αστικών σχολείων», ΦΕΚ 104/18 Μαρτίου 1938, τ. Α΄, σ. 661.

¹²³ Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκόντων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1800/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων αστικών σχολείων», ΦΕΚ 478/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σ. 3097.

2.2. Ύλη του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών στα Αστικά Σχολεία

Σύμφωνα με τα ΑΠ που αφορούν τις δυο πρώτες τάξεις των «τετρατάξιων ή πεντατάξιων» Αστικών Σχολείων (ΑΝ 770/1937), τα Αρχαία Ελληνικά δεν διδάσκονται στην Α΄ τάξη¹²⁴. Στη Β΄ τάξη η διδακτέα ύλη είχε ως κεντρικό άξονα την ανάγνωση και ερμηνεία περικοπών του εγκεκριμένου «Αναγνωστικού». Με βάση το τελευταίο προκρίνεται ο παραλληλισμός γραμματικοσυντακτικών φαινομένων της αρχαίας ελληνικής με αντίστοιχα της απλής καθαρεύουσας και της δημοτικής, ενώ συστήνονται και μαθητικές εργασίες για την εμπέδωση των ίδιων φαινομένων¹²⁵.

Με τη θέσπιση των «τριτάξιων Αστικών Σχολείων» (ΑΝ 1800/1939) τα αρχαία ελληνικά διδάσκονται μέσω του μαθήματος «Νέα Ελληνικά και Ιστορία των Ελληνικών Γραμμάτων». Με βάση το ΑΠ και για τις τρεις τάξεις προβλέπεται η διδασκαλία νεοελληνικών πεζογραφημάτων, δημοτικών και «έντεχνων» νεοελληνικών επών και νεοελληνικών λυρικών ποιημάτων. Σε ό,τι αφορά στη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής, στην Α΄ τάξη προβλέπεται η διδασκαλία επιλεγμένων τμημάτων από την «Ιλιάδα» και την «Οδύσσεια» και από έργα του Ησιόδου σε έμμετρη μετάφραση στη δημοτική γλώσσα· στη Β΄ τάξη «μικρές εκλογές» των μερών εκείνων με διηγηματικό και περιγραφικό χαρακτήρα από τον Ηρόδοτο και την «Κύρου Ανάβαση» σε μετάφραση στην απλή καθαρεύουσα· τέλος, στη Γ΄ τάξη κάποιον από τους «Νεκρικούς Διαλόγους» του Λουκιανού σε δόκιμη μετάφραση στη νέα ελληνική, καθώς επίσης και τα διαλογικά μέρη μιας επιλεγμένης αρχαίας τραγωδίας σε μετάφραση στη δημοτική γλώσσα. Τα παραπάνω συμπληρώνονται από γραμματολογικές πληροφορίες σχετικά με τον συγγραφέα και τα διδασκόμενα έργα, καθώς και γραμματικές και συντακτικές επισημάνσεις για την απλή καθαρεύουσα και τη δημοτική γλώσσα¹²⁶.

2.3. Διαφοροποίηση στόχων και εκτίμηση αναγκών του μαθητικού πληθυσμού

Το ΑΠ των Αστικών Σχολείων του 1937 εμφανίζεται διαφοροποιημένο σε σχέση με αυτό του 1939. Τα αρχαιοελληνικά κείμενα διδάσκονται από το πρωτότυπο, ενώ κυριαρχεί το Αναγνωστικό, προκειμένου να μεταδοθούν φρονηματιστικές αρχές στους μαθητές, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Η γλωσσική διδασκαλία με τη μορφή της γραμματικής και του συντακτικού παραμένει σταθερός πυλώνας στην ύλη του μαθήματος ακόμη και σε έναν τύπο σχολείου οι μαθητές του οποίου δεν αποβλέπουν σε ανώτατες σπουδές. Η κατάργηση του μαθήματος στην Α΄ τάξη με την παράλληλη ενίσχυση του μαθήματος των νέων ελληνικών δίνουν την εντύπωση μιας επιχειρούμενης απαλλαγής από τον αυστηρό κλασικισμό, αναδεικνύοντας ωστόσο παράλληλα, όπως επισημάνθηκε και για το Γυμνάσιο, την έλλειψη ενός οργανωμένου εκπαιδευτικού σχεδιασμού.

Σύμφωνα με τα πρακτικά του ΑΕΣ, ο Νικόλαος Καραχρίστου, διαφοροποιείται και πάλι από το σχεδιαζόμενο Αναλυτικό και Ωρολόγιο Πρόγραμμα των Αστικών Σχολείων. Εισηγείται την απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των αρχαίων ελληνικών για τις δυο πρώτες τάξεις «τόσον δια ψυχολογικούς και διδακτικούς λόγους, όσον και δι' εθνικούς»¹²⁷ και προτείνει τη διδασκαλία του μόνο στην τρίτη τάξη. Η άποψή του έγκειται στο ότι οι μαθητές (του συγκεκριμένου τύπου σχολείου) οφείλουν να κατέχουν τις γνώσεις εκείνες οι οποίες θα τους είναι απαραίτητες στο παρόν¹²⁸. Έτσι, στις δυο πρώτες τάξεις φρονεί πως πρέπει να διδάσκεται η «σημερινή, κοινή, απλή νέα Ελληνική»¹²⁹.

Η επίτευξη του στόχου αυτού φαίνεται να υλοποιείται με το Αναλυτικό Πρόγραμμα των «τριτάξιων Αστικών Σχολείων» (ΑΝ 1800/1939). Σύμφωνα με την Ευαγγελία Καλεράντε, η κατάργηση των κατατακτηρίων εξετάσεων από το Αστικό Σχολείο στο Γυμνάσιο, όπως συνέβαινε με τον ΑΝ 770/1937, δηλώνει την πρόθεση του καθεστώτος για αυτονόμηση του συγκεκριμένου τύπου σχολείου από τη Μέση Εκπαίδευση. Έτσι, μοιάζει λογική η τάση απομάκρυνσης του Αστικού

¹²⁴ Β.Δ. 18 Οκτωβρίου 1937 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της Α΄ τάξεως των αστικών σχολείων», ΦΕΚ 423/22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α΄, σσ. 2776-2777.

¹²⁵ Β.Δ. 14 Μαρτίου 1938 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της Β΄ τάξεως των αστικών σχολείων», ΦΕΚ 104/18 Μαρτίου 1938, τ. Α΄, σ. 660.

¹²⁶ Για όλα τα παραπάνω βλ. Β.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδασκτέων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1800/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων αστικών σχολείων», ΦΕΚ 478/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄, σσ. 3093-3094.

¹²⁷ Καθαρά Πρακτικά Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Πράξις 6, 20 Αυγούστου 1937, σ. 54. Ανακτήθηκε στις 29/06/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/minutes/item.html?code=1937-0012&tab=01>

¹²⁸ Το επιχειρήμα του βασίζεται στη γενική αρχή «τώρα και εδώ», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο κείμενο των Πρακτικών, βλ. στο ίδιο, σ. 55.

¹²⁹ Στο ίδιο, σ. 55.

Σχολείου του AN 1800/1939 από την κλασικιστική κυριαρχία που επικρατεί στο εξατάξιο Γυμνάσιο, προκειμένου να αναδειχθεί η ιδιαίτερη φυσιογνωμία του¹³⁰. Το «Αναγνωστικό» εγκαταλείπεται και όλα τα αρχαιοελληνικά κείμενα διδάσκονται πλέον από μετάφραση, στοιχείο που οδηγεί ορισμένους ερευνητές στην αναζήτηση αναλογιών με τη βενιζελική μεταρρύθμιση του 1929¹³¹. Τα προς διδασκαλία κείμενα ενέχουν έντονο το περιγραφικό και διηγηματικό στοιχείο, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται τα ηρωικά πρότυπα (π.χ. μέσω της «Ιλιάδας» και της «Κύρου Ανάβασης»), αποβλέποντας στην έξαψη του πατριωτικού φρονήματος των σύγχρονων νέων. Η συμπλήρωσή τους με κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας προβάλλει στους μαθητές το ενιαίο της ελληνικής γραμματείας, το οποίο εκκινεί από την ελληνική αρχαιότητα και προεκτείνεται ως τις μέρες του καθεστώτος.

3. Συμπεράσματα

Στη μελέτη αυτή παρακολούθησαμε την πορεία της εξέλιξης του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών στο Γυμνάσιο και στα Αστικά Σχολεία στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής της δικτατορίας Μεταξά. Η έρευνα των ΑΠ του Γυμνασίου έδειξε πως το μάθημα αξιοποιείται για την προβολή των βασικών ιδεολογικών θέσεων του καθεστώτος (προβολή της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού, αποθέωση του ηρωισμού των προγόνων, πατριδολατρία, ηθικοδιδασκισμός, υπακοή στην εξουσία κλπ.), καθιστάμενο κυρίαρχο σε όλες τις τάξεις του Γυμνασίου. Η διδασκαλία του συνόλου σχεδόν των κειμένων από το πρωτότυπο ευθυγραμμίζει την εκπαιδευτική φιλοσοφία της 4^{ης} Αυγούστου με αυτήν του συντηρητικού ΑΠ του 1935. Διαπιστώνεται, επομένως, μια ιδεολογική συγγένεια με τη φασίζουσα δικτατορία του Κονδύλη, θέση που έχει υποστηριχτεί και για άλλες πτυχές των δύο καθεστώτων. Εξαιρεση αποτελεί η Α΄ τάξη, η οποία ισοδυναμούσε με την Ε΄ δημοτικού, όπου μετά από παλινωδίες το μάθημα καταργείται, ενισχύοντας τη νέα ελληνική. Η στάση αυτή πιθανότατα αποδίδεται στη διάθεση της δικτατορίας να προσεταιριστεί τα λαϊκά στρώματα και κυρίως τη νεολαία, μιλώντας στη γλώσσα της, χωρίς εντέλει να ανατρέπει τον κλασικιστικό προσανατολισμό του Γυμνασίου. Οι μαθητές των κατώτερων τάξεων του Γυμνασίου, στο οποίο φοιτούσε ένα μικρό ποσοστό του μαθητικού πληθυσμού, έρχονταν σε επαφή με μια αρχαιότητα που φρονηματίζει και διδάσκει μέσα από μύθους και αξεπέραστα ηρωικά κατορθώματα μυθοποιημένων ανδρικών κυρίως φυσιογνωμιών. Τα κατ' εξοχήν ιστορικά κείμενα, όπως του Ξενοφώντα και του Θουκυδίδη, τίθενται προς διδασκαλία σε μεγαλύτερες τάξεις συγκριτικά με το ΑΠ του 1931. Ο «Επιτάφιος» του Περικλή, που εξυμνεί το δημοκρατικό πολίτευμα, καταργείται και η ιστορία του Θουκυδίδη, που διερευνά σε βάθος τα αίτια των ιστορικών γεγονότων, περιορίζεται χρονικά. Η «Οδύσσεια» δεν διδάσκεται συστηματικά παρά μόνο στην Ε΄ τάξη, σε αντίθεση με το ΑΠ της βενιζελικής μεταρρύθμισης, που προέβλεπε τη διδασκαλία της κυρίως από μετάφραση στις πέντε από τις έξι γυμνασιακές τάξεις. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του αναπροσδιορισμού της «αυτοθυσιαστικής υπακοής» του Σωκράτη στην πόλη, η οποία ερμηνεύεται ως έλλειψη αμφισβήτησης στους νόμους τής εκάστοτε εξουσίας. Ως προς τα φιλοσοφικά κείμενα φαίνεται πως τίθενται σκόπιμα στην τελευταία τάξη του Γυμνασίου, προκειμένου να μελετηθούν από το ελάχιστο εκείνο ποσοστό μαθητών, που θα κατάφερναν να ολοκληρώσουν τη Μέση Εκπαίδευση. Με την έννοια αυτή, η φιλοσοφία που διαπερνά το μάθημα των αρχαίων ελληνικών ευθυγραμμίζεται απόλυτα με τις βασικές ιδεολογικές παραδοχές της 4^{ης} Αυγούστου, ενώ θεωρείται ως βασική γνώση μόνο για τους λίγους και οικονομικά ισχυρούς που είχαν τη δυνατότητα και τη θέληση να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο.

Ωστόσο, η στόχευση του μαθήματος των αρχαίων για τα Αστικά Σχολεία είναι διαφορετική, καθώς υπάγεται στην βαθμιαία αυξανόμενη -όσο πλησίαζε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος- επιταγή προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στις οικονομικές περιστάσεις. Έτσι, μεθοδεύεται τόσο η κατάργηση του μαθήματος από την Α΄ τάξη το 1937 έως την τελική του συναίρεση με αυτό των νέων ελληνικών το 1939, μεταβολή η οποία έφερε τη σφραγίδα του Μεταξά ως Υπουργού Παιδείας και προέκρινε τη διδασκαλία των αρχαίων από μετάφραση στη νέα ελληνική. Χωρίς να απουσιάζουν τα κείμενα που έχουν εθνοκεντρικό, ηθικοδιδασκτικό και δεοντολογικό περιεχόμενο, το καθεστώς φαίνεται πως επιχειρεί να καταστήσει τα Αστικά Σχολεία πιο προσιτά σε εκείνους τους νέους, οι περισσότεροι από τους οποίους, προερχόμενοι από τα χαμηλότερα στρώματα, κυρίως αγροτικά και εργατικά,

¹³⁰ Ευαγγελία Καλεράντε, *ό.π.*, σσ. 187-188.

¹³¹ Ζαφειρούλα Ι. Καγκαλίδου, *ό.π.*, σ. 112.

εγκατέλειπαν για οικονομικούς λόγους το σχολείο, στρεφόμενοι σε κάποιο πρακτικό επάγγελμα. Η νέα ελληνική γλώσσα κυριαρχεί τελικά στα Αστικά Σχολεία, καθώς φαίνεται πως θα εξυπηρετήσει αποτελεσματικότερα τις ανάγκες των μελλοντικών αγροτών και των υποψηφίων μητέρων που πρόκειται να ασχοληθούν με τις οικιακές εργασίες. Με βάση τα παραπάνω θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι το καθεστώς συντάσσεται με την ευρύτερη πολιτική γραμμή της ενίσχυσης της ενασχόλησης με την καλλιέργεια της γης, την οποία ακολούθησαν και τα δυο κυρίαρχα ολοκληρωτικά συστήματα της εποχής. Η ανάγκη -όσο πλησίαζε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος- της προσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στις οικονομικές επιταγές της εποχής, προκειμένου να επιλυθούν επείγοντα οικονομικά ζητήματα, όπως ήταν η ανάγκη αύξησης της παραγωγικότητας, η μείωση της ανεργίας και η αποφυγή της επισιτιστικής κρίσης ως απόρροιας του επικείμενου πολέμου αναδιαμορφώνουν τη φιλοσοφία της εκπαιδευτικής πολιτικής της 4^{ης} Αυγούστου. Η επανασύσταση των Αστικών Σχολείων θα υπερφαλαγγίσει τη διδασκαλία της αρχαιοελληνικής γλώσσας, τάση που θα γίνει εντονότερη μετά την έξωση του συντηρητικού Υπουργού Παιδείας, Κωνσταντίνου Γεωργακόπουλου, και την ανάληψή του από τον ίδιο τον Μεταξά. Έτσι, τα Αστικά Σχολεία βαθμιαία θα καταστούν μια αυτόνομη, άρα και ιδιαίτερη, εκπαιδευτική δομή, η οποία αποκαλύπτει τον πραγματισμό από τον οποίο διαπνεόταν η εκπαιδευτική φιλοσοφία της 4^{ης} Αυγούστου ιδίως μετά το 1938, όταν η εκπαιδευτική πολιτική φέρει τη σφραγίδα του δικτάτορα. Η προσθήκη των κατευθύνσεων στις δυο τελευταίες τάξεις των Αστικών Σχολείων του ΑΝ 1800/1939 με το ΒΔ της 29^{ης} Οκτωβρίου 1940, μια ημέρα μετά το ιταλικό τελεσίγραφο, αποκαλύπτει την αδήριτη ανάγκη κάτω από την οποία συντάχθηκαν.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η εκπαιδευτική πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου εξυπηρετεί πολλαπλούς στόχους και διαμορφώνεται ανάλογα με τις απαιτήσεις των καιρών και την εξυπηρέτηση των βασικών ιδεολογικών θέσεων του καθεστώτος. Ο τρόπος διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών επαναπροσδιορίζεται ανάλογα με τον τύπο σχολείου στο οποίο διδάσκεται. Στο Γυμνάσιο, που έχει έναν πιο ακαδημαϊκό χαρακτήρα, καθώς απευθύνεται σε μαθητές που πρόκειται να στραφούν σε ανώτατες σπουδές, είναι κυρίαρχο και διδάσκεται σχεδόν σε όλες τις τάξεις, ενώ στο Αστικό σχολείο, στο οποίο φοιτούν μαθητές με χαμηλότερη επίδοση στα θεωρητικά μαθήματα, προωθείται η διδασκαλία μεταφρασμένων κειμένων που υπηρετούν τη φιλοσοφία του καθεστώτος. Έτσι, δεν θα υποστηρίξαμε άδικα ότι το μάθημα των αρχαίων ελληνικών υπόκειται στην ταξική αντίληψη περί εκπαίδευσης που υιοθετεί το καθεστώς. Η διάκριση των μαθητών σε εκείνους που θα συνεχίσουν σε ακαδημαϊκές σπουδές και σε εκείνους που θα στραφούν σε πρακτικά επαγγέλματα ή ακόμη και στην εργασία διαφοροποιεί το πλαίσιο διδασκαλίας του μαθήματος, αναδεικνύοντας τον διττό εκπαιδευτικό προσανατολισμό του καθεστώτος: από τη μία, ισχυρή αρχαιοελληνική κατεύθυνση στη Μέση Εκπαίδευση, από την οποία θα αναδειχθούν οι μελλοντικοί «ηγέτες» και, από την άλλη, έμφαση στην καλλιέργεια της δημοτικής γλώσσας στα Αστικά Σχολεία, που απευθύνονταν κυρίως σε παιδιά χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων.

Συνοψίζοντας, οι παλινωδίες, οι δισταγμοί και τα πισωγυρίσματα στην εκπαιδευτική πολιτική δείχνουν ότι η έμφαση στην αρχαιότητα δεν ήταν μονόδρομος για το καθεστώς παρά τις ηχηρές διακηρύξεις του. Αντίθετα, όπως διαπιστώθηκε από τις δημόσιες τοποθετήσεις των απολογητών του, η προσέγγισή της γινόταν εκλεκτικά με κριτήριο την ενίσχυση των βασικών ιδεολογικών αιχμών της 4^{ης} Αυγούστου, κυριότερη από τις οποίες υπήρξε το ιδεολόγημα του Γ΄ Ελληνικού Πολιτισμού. Μέσω της διάχυσής του από ποικίλα μέσα αναδεικνύεται η πολιτισμική ανωτερότητα του καθεστώτος, το οποίο εμφανίζεται ως θεματοφύλακας των εθνικών ιδεωδών και επιταγών που έρχονται από το «παρελθόν»: υποταγή στην εξουσία, περιστολή της ατομικότητας, ηθικός φρονηματισμός, πατριδολατρία κλπ. Με αυτήν την έννοια, η εργαλειοποιημένη αρχαιότητα καθίσταται πολύτιμος σύμμαχος για την αποτελεσματικότερη διάχυση της καθεστωτικής ιδεολογίας μέσω του σχολικού μηχανισμού.

Βιβλιογραφία

Προεδρικά Διατάγματα, Νόμοι, Αναγκαστικοί Νόμοι και Βασιλικά Διατάγματα

Π.Δ. 18 Νοεμβρίου 1931 «Περί αναλυτικού προγράμματος διδασκτέων μαθημάτων σχολείων Μ. Εκπαιδευσεως δια το σχολικόν έτος 1931-32», ΦΕΚ 12/13 Ιανουαρίου 1932, τ. Α΄.

- N. 5874/18 Οκτωβρίου 1933 «Περί αστικών σχολείων», ΦΕΚ 318/21 Οκτωβρίου 1933, τ. Α΄.
- B.Δ. 5 Νοεμβρίου 1935 «Περί του αναλυτικού προγράμματος της Μ. Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 537/9 Νοεμβρίου 1935.
- A.N. 334/7 Νοεμβρίου 1936 «Περί συστάσεως «Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας», ΦΕΚ 499/10 Νοεμβρίου 1936, τ. Α΄.
- A.N. 770/7 Ιουλίου 1937 «Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 423/22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α΄.
- B.Δ. 18 Οκτωβρίου 1937 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος της πρώτης τάξεως Γυμνασίων», ΦΕΚ 423, 22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α΄.
- B.Δ. 18 Οκτωβρίου 1937 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της Α΄ τάξεως των αστικών σχολείων», ΦΕΚ 423/22 Οκτωβρίου 1937, τ. Α΄.
- B.Δ. 14 Μαρτίου 1938 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της δευτέρας τάξεως Γυμνασίων», ΦΕΚ 104/18 Μαρτίου 1938, τ. Α΄.
- B.Δ. 14 Μαρτίου 1938 «Περί του αναλυτικού και του ωρολογίου προγράμματος της Β΄ τάξεως των αστικών σχολείων», ΦΕΚ 104/18 Μαρτίου 1938, τ. Α΄.
- B.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος της Α΄ τάξεως των Προγυμνασίων και οκταταξίων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α΄.
- B.Δ. 8 Φεβρουαρίου 1939 «Περί Αναλυτικού και Ωρολογίου προγράμματος της Β΄ τάξεως των Προγυμνασίων και οκταταξίων Γυμνασίων», ΦΕΚ 56/14 Φεβρουαρίου 1939, τ. Α΄.
- A.N. 1800/14 Ιουνίου 1939 «Περί Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων», ΦΕΚ 244/17 Ιουνίου 1939, τ. Α΄.
- A.N. 1849/26 Ιουνίου 1939 «Περί των σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 300/25 Ιουλίου 1939, τ. Α΄.
- B.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδακτέων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1849/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων εξαταξίων γυμνασίων», ΦΕΚ 477/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄.
- B.Δ. 3 Νοεμβρίου 1939 «Περί του Αναλυτικού και του Ωρολογίου Προγράμματος των μαθημάτων των διδακτέων εις τους μαθητάς των επί τη βάσει του υπ. αριθ. 1800/1939 Αναγκαστικού Νόμου ιδρυθέντων αστικών σχολείων», ΦΕΚ 478/9 Νοεμβρίου 1939, τ. Α΄.

Πρακτικά Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου

Καθαρά Πρακτικά Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Πράξις 6, 20 Αυγούστου 1937. Ανακτήθηκε στις 29/06/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/minutes/item.html?code=1937-0012&tab=01>

Καθαρά Πρακτικά Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Πράξις 10, 1 Σεπτεμβρίου 1937. Ανακτήθηκε στις 29/06/2022. από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/minutes/item.html?code=1937-0012&tab=01>

Καθαρά Πρακτικά Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Πράξις 85, 2 Αυγούστου 1941. Ανακτήθηκε στις 12/08/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/minutes/item.html?code=1941-0025&tab=01>

Δημοσιευμένο υλικό

I. Μεταξάς, (χ.χ.). *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α΄ και Β΄, Αθήνα: Γκοβόστης.

Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου

Η Εκπαίδευσις μετά την 4^{ην} Αυγούστου: Αι νέαι κατευθύνσεις. (1937). Χ.τ.: εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου (αριθ. 6).

Άρθρα σε περιοδικά της 4^{ης} Αυγούστου

α.-. (23 Σεπτεμβρίου 1939). Λαχανοκηπία. Όλοι μαζί εμπρός εις την μάχην της εθνικής μας αυταρκειάς. Όπλα μας το τσαπί και το άροτρο. *Η Νεολαία*, 50, 1614-1615.

Βουρβέρης, Κ. Ι. (Νοέμβριος 1938). Το πνεύμα της συγχρόνου Ελληνικής Αγωγής. *Το Νέον Κράτος*, 15, 1236-1243.

Καμπάνης, Α. (Απρίλιος 1938). Οι διανοούμενοι και το “Νέον Κράτος”. *Το Νέον Κράτος*, 8, 377-382.
Κδς. (25 Φεβρουαρίου 1939). Η ελληνική γη. *Η Νεολαία*, 20, 649-651.

- Κυριάκης, Ε. (Ιούλιος 1938). Αι περί πολιτισμού φιλοσοφικά απόψεις του Ιωάννου Μεταξά. *Το Νέον Κράτος*, 11, 824-828.
- Κυριάκης, Γ. Ε. (Αύγουστος 1938). Έργα και σκοποί του Νέου Κράτους. *Το Νέον Κράτος*, 12, 890-894.
- Παλαιολόγος, Κ. (Οκτώβριος 1937). Ελληνικὴν νεότητα ισχυράν και φρονηματισμένην. *Το Νέον Κράτος*, 2, 129-133.
- Πετρόπουλος, Κ. Ι. (Δεκέμβριος 1937). Το Νέον Κράτος και η θετική εκπαίδευσις των νέων. *Το Νέον Κράτος*, 4, 325-328.
- Πουλιανός, Δ. Ζ. (9 Νοεμβρίου 1940). Η υπακοή στους Νόμους: Παραδείγματα από την αρχαίαν Ελλάδα. *Η Νεολαία*, 109, 183.

Σχολικά Εγχειρίδια

- Νιρβάνα, Π. - Ζήση Δ. Γ. κ.ά., (1939). *Ελληνόπουλα: Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*. Εν Αθήναις: ΟΕΣΒ. Ανακτήθηκε στις 29/06/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=02-03434&tab=01>
- Παπαναστασίου, Χ. Α. (1940). *Πλάτωνος Απολογία Σοκράτους και Κρίτων: Δια την Ε' τάξιν Γυμνασίων παλαιού τύπου και την ΣΤ' τάξιν Γυμνασίων νέου τύπου*. Εν Αθήναις: ΟΕΣΒ. Ανακτήθηκε στις 03/07/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17270&tab=01>
- Φάβης, Β. & Χαραλαμπόπουλος, Κ. (1938). *Εκλογαί εξ Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων δια την Β' και Γ' τάξιν των Οκταταξίων Γυμνασίων και Πενταταξίων Προγυμνασίων και την Γ' τάξιν των Αστικών Σχολείων*. Εν Αθήναις: ΟΕΣΒ. Ανακτήθηκε στις 03/07/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-18454&tab=01>
- Φιλικού, Δ. (1938). *Αναγνωστικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης: Δια τας κατωτέρας τάξεις των οκταταξίων Γυμνασίων, πενταταξίων Προγυμνασίων και Αστικών σχολείων*. Εν Αθήναις: ΟΕΣΒ. Ανακτήθηκε στις 27/06/2022 από <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17680&tab=01>

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

- Joshua, A. (2012). *Excavating modernity: the Roman past in fascist Italy*. New York: Cornell University Press.
- Charoutot, J. (2012). *Ο εθνικοσοσιαλισμός και η Αρχαιότητα*. Αθήνα: Πόλις.
- Griffin, R. (2007). *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. New York: Palgrave Macmillan.
- Griffin, R. (1993). *The nature of Fascism*. London: Routledge.
- Kallis, A. (2014). *The Third Rome, 1922-1943: The Making of the Fascist Capital*. UK: Palgrave Macmillan.
- Mazower, M. (2015). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Roche, H. (2013) "In Sparta *fühlte ich mich wie in einer deutschen Stadt*" (Goebbels): The Leaders of the Third Reich and the Spartan Nationalist Paradigm. Στο Felicity Rash, Geraldine Horan, and Daniel Wildmann (eds.), *English and German Nationalist and Anti-Semitic Discourse, 1871–1945* (σσ. 91-115), Oxford: Peter Lang.
- Roche, H. (2019). Mussolini's 'Third Rome', Hitler's Third Reich and the Allure of Antiquity: Classicizing Chronopolitics as a Remedy for Unstable National Identity?. *Fascism*, 8(2), 127-152. DOI: <https://doi.org/10.1163/22116257-00802004>
- Αγγελής, Β. (2006). «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...»: «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαιίστικη προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αθανασιάδης, Χ. (Οκτώβριος 2018). «Από σήμερα είστε μικροί στρατιώτες!»: ο Ιωάννης Μεταξάς και η δημοτική γλώσσα. *Τα Ιστορικά*, 68, 187-210.
- Αντωνίου, Δ. (1989). *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*. Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, τρίτος τόμος.

- Βαρμάζης, Ν. Δ. (1992). *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης: από την Αναγέννηση ως την καθιέρωση της Δημοτικής*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Βατικιώτης, Π. Γ. (2005). *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά: Φιλολαϊκή Απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*. Αθήνα: Ευρασία.
- Βεντούρα, Λ. (1992). Η νομοθεσία περί διδακτικών βιβλίων: Μια εστία συγκρούσεων εκπαιδευτικού δημοτικισμού και αντιμεταρρυθμιστών (1907-1937). *Μνήμων*, 14, 91-114. DOI: <https://doi.org/10.12681/mnimon.170>
- Γουργουρή, Σ. (2007). *Έθνος - Όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Κριτική.
- Η ιστορία του εθνικού διχασμού: κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά* (2003). Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.
- Καγκαλίδου, Ζ. Ι. (1999). *Εκπαίδευση και πολιτική: Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Καλεράντε, Ευ. (2016). *Παιδεία στα χρόνια της δικτατορίας 1936-1940*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Κόκκινος, Γ. (χ.χ.). *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα: Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*. Χ.τ.: Παπαζήση.
- Κοντού, Γ. *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία της 4ης Αυγούστου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή επηρέασε την εκπαίδευση και τη νεολαία (Ε.Ο.Ν.)*. (Διδακτορική Διατριβή). Ανακτήθηκε στις 02/08/2022 από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/38790>.
- Κουλούρη, Χ. (1996). Φανατισμός, δογματισμός συγκρότηση ταυτότητας. Μια προσέγγιση στο λόγο των σχολικών εγχειριδίων. *Μνήμων*, 18, 143-156. DOI: <https://doi.org/10.12681/mnimon.543>
- Μαμάκης, Γ. (2004). Το φυσικό περιβάλλον ως μέσο για την επίτευξη της εθνικής αυτάρκειας. Η εκπαίδευση έξω από το σχολείο (μεσοπόλεμος, κατοχή). *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 139, 33-44.
- Μαρκέτος, Σ. (2006). *Πώς φίλησα τον Μουσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, τ. 1.
- Μαχαίρα, Ε. (1987). *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: Φωτογραφές*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Μπογιατζής, Β. Α. (2012). *Μετέωρος Μοντερνισμός: Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*. Αθήνα: Ευρασία.
- Νούτσος, Χ. (1999). *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Πάπαρη, Α. Γ. (2016). *Ελληνικότητα και αστική διανοήση στον Μεσοπόλεμο [1922-1940]* (Διδακτορική Διατριβή). Ανακτήθηκε την 01/07/2022 από <http://hdl.handle.net/10442/hedi/37085>
- Πέιν, Σ. Τζ. (2000). *Η ιστορία του φασισμού*. Αθήνα: Φιλίσταρ.
- Σαράντης, Κ. (2009). Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά. Στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του* (σσ. 45-71). Αθήνα: Ευρασία.
- Τζιόβας, Δ. (2006). *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσέας, 2006, (α' έκδ. 1989).
- Φούκας, Β. Α. (2017-18). Η πορεία της αφομοίωσης των σλαβοφώνων στη Μακεδονία: Απόψεις και προτάσεις των Επιθεωρητών Δημοτικής Εκπαίδευσης (1924-1925). *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 15-16, Περιοδική Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορικών της Εκπαίδευσης. Αθήνα: Gutenberg, 143-173. Ανακτήθηκε στις 25/08/2022 από <https://www.eleie.gr/images/stories/ekdoseis/t15-16/15-16.compressed.pdf>
- Φραγκουδάκη, Α. (1992). *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Κέδρος.